

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (DİNLER TARİHİ)
ANABİLİM DALI**

YAHUDİ-MÜSLÜMAN DİYALOĞUNUN İMKANI

Yüksek Lisans Tezi

Akif GÖÇMEN

Ankara-2010

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (DİNLER TARİHİ)
ANABİLİM DALI**

YAHUDİ-MÜSLÜMAN DİYALOĞUNUN İMKANI

Yüksek Lisans Tezi

Akif GÖÇMEN

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Baki ADAM**

Ankara-2010

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (DİNLER TARİHİ)
ANABİLİM DALI

YAHUDİ-MÜSLÜMAN DİYALOĞUNUN İMKANI

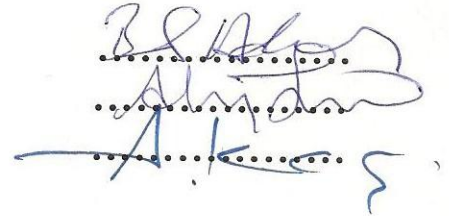
Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Baki ADAM

Tez Jürisi Üyeleri
Adı ve Soyadı

Prof. Dr. Baki ADAM
Doç. Dr. Ali İsra GÜNGÖR
Doç Dr. Mehmet Akif KOÇ

İmzası

Tez Sınavı Tarihi 26.03.2010

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖNSÖZ	III
KISALTMALAR	V

GİRİŞ

I. YAHUDİ-MÜSLÜMAN İLİŞKİLERİ HAKKINDA GENEL BİLGİ	VI
II. KAVRAM VE TERİMLER	X
1. Yahudi, Yahudilik	X
2. Yahudi Olmayanlar	XI
2.a. Ger	XI
2.b. Goy	XI
3. Nuh Kanunları	XII
4. İbrahimî Dinler	XIII
5. Diyalog ve Dinlerarası Diyalog	XIV
III. ARAŞTIRMANIN VARSAYIMLARI	XIV

I. BÖLÜM

YAHUDİLİK AÇISINDAN DİĞER DİNLER

I. YAHUDİLİĞİN DİĞER DİNLERE VE IRKLARA BAKIŞI	1
1. Yahudiliğe Göre Yahudiler ve Yahudi Olmayanların Durumu	1
2. Yahudi Olmayanların Yahudi Toplumu İçindeki Durumu	3
3. Yahudiliğin İslâm'a ve Müslümanlara Bakışı	5
II. YAHUDİLİK AÇISINDAN DİNLERARASI DİYALOG	10
Yahudi Din Bilginlerinin Dinlerarası Diyalog Konusundaki Yaklaşımları	13
a. Dinlerarası Diyaloga Olumlu Yaklaşımlar	14
1. Rabbi Jonathan Magonet (d. 1942)	14
2. Rabbi A. James Rudin (d. 1934)	19
3. Rabbi David Hartman (d. 1931)	19

4. Rabbi Walter S. Wurzbürger (1920-2002)	20
5. Rabbi David Rosen (d. 1951)	21
6. Rabbi Jan Katzew	22
7. David Novak (d. 1941)	23
8. Rabbi Norman Solomon (d. 1933)	24
9. Rav İsak Haleva (d. 1940)	25
b. Dinlerarası Diyaloga Olumsuz Yaklaşımlar	26
1. Rabbi Joseph Ber Soloveitchik (1903-1993)	26
2. Rabbi Jonathan Rosenblum	28
III. Dinlerarası Diyalog ve İşbirliği Alanında Faaliyet Gösteren Bazı Organizasyonlar	30

II. BÖLÜM

YAHUDİLİK VE İSLAM ARASINDA DİYALOĞUN İMKANI

I. Yahudi-Müslüman Diyalogunun İmkani	39
II. Yahudilerin Müslümanlarla Diyaloga Girmesindeki Engeller	44
1. Teolojik Engeller	45
2. Siyasî Engeller	46
3. Toplumsal Engeller	50
4. Psikolojik Engeller	56
5. Ekonomik Engeller	57
III. Yahudiler ve Müslümanlar Arasında İlişkiyi Sağlayacak Esaslar.....	58
SONUÇ	62
ÖZET	65
ABSTRACT	66
BİBLİYOGRAFYA	67

ÖNSÖZ

Hız. İşhak ve Hız. İsmail, Hız. İbrahim'in evlatlarıdır. Bu bakımdan Hız. İbrahim, Yahudi, Hristiyan ve Müslümanların atası sayılmaktadır. İbrahimî dinler olarak da adlandırılan bu üç dinin mensupları, onu kendilerinden saymakta ve ona büyük saygı göstermektedirler. Ayrıca hem Yahudilik hem de İslâmî düşünce Hız. İbrahim hakkında zengin bir geleneğe sahiptir.

Tezimizin konusu "Yahudi-Müslüman Diyalogunun İmkânı" dır. Tezimizdeki temel amaç, Yahudilik açısından Yahudi-Müslüman diyalogunun mümkün olup olmadığını ortaya koymaktır. Bu çalışmada, günümüzdeki Yahudi din bilgini rabbiler ve düşünürlerin genelde dinlerarası diyaloga, özelde Yahudi-Müslüman diyaloguna bakış açılarını ve yaklaşımlarını ortaya koymaya çalıştık. Yahudilerin Müslümanlarla diyaloga girmelerinin önündeki engellerin neler olduğunu ve bu engellerin aşılmasının mümkün olup olmadığını araştırdık.

Yahudi-Müslüman diyalogu ile ilgili araştırmalarımız esnasında Yahudi-Hristiyan diyalogundan bahseden bazı çalışmaları da inceledik. Çünkü Yahudilik, inanç bakımından Hristiyanlar ve Müslümanları Nuhîler kategorisinde değerlendirmektedir. Bu bakış açısı itibariyle, Yahudi-Hristiyan diyalogu ile ilgili eserler, aynı zamanda Yahudi-Müslüman diyalogu hakkında fikir vermekte ve bu fikirler diyalog konusundaki araştırmalara temel teşkil etmektedir. Yahudi din bilgini rabbiler ve düşünürler konuyla ilgili teolojik açıklamalarda bulunmakta, bu açıklamalar da Yahudilerin dinlerarası diyalog konusundaki yaklaşımlarını anlamada önem arz etmektedir. Bu bakımdan Yahudi din bilginlerinin Yahudi-Hristiyan diyalogu konusundaki yaklaşımları, Yahudi-Müslüman diyalogunun da çerçevesini çizmektedir.

Yahudi din bilginleri diyalog ile ilgili çalışmalarda, dinlerarası diyalog kavramını ifade etmek için dinlerarası diyalog "interreligious dialogue", inançlararası diyalog "interfaith dialogue", ekümenik diyalog "ecumenical dialogue" yani Hristiyanlarla diyalog kavramlarını kullanmaktadırlar.

Tez giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde genel olarak Yahudi-Müslüman ilişkileri, Yahudilik ve İslâm arasındaki benzerlikler ve ortak yönlerden bahsedilerek her iki dinin birbirlerine yaklaşımları konusunda açıklamalara yer verildi. 1948'de İsrail devletinin kuruluşuyla, Yahudi ve

Müslümanlar arasındaki ilişkileri büyük ölçüde etkileyen, dünya barışını ve dinlerarası diyalogu tehdit eden İsrail-Filistin çatışması üzerinde duruldu. XX. yüzyılda diğer dinlere yönelik yaklaşım değişikliğini benimseyen Katolik Kilisesi'nin, Yahudi dünyasında dinlerarası diyalog konusunda bazı olumlu gelişmelere yol açtığından bahsedildi. Devamında Yahudi, Yahudilik, Yahudiliğe göre Yahudi olmayanlar, Nuh Kanunları, İbrahimî dinler, diyalog ve dinlerarası diyalog gibi temel kavramlar kısaca açıklanarak araştırmanın varsayımlarına yer verildi.

Tezin birinci bölümünde, Yahudiliğin diğer dinlere ve ırklara bakışı, Yahudiliğe göre Yahudiler ve Yahudi olmayanların durumu ele alındı ve Yahudi geleneğinde Hristiyan ve Müslümanların Nuhîler arasında sayıldığı ortaya konuldu. Yahudi olmayanların Yahudi toplumu içindeki durumu; Yahudiliğin İslâm'a ve Müslümanlara bakışı ele alındı. Genel olarak Yahudilik açısından dinlerarası diyalog, özel olarak Yahudi-Müslüman diyalogu ve diyalogun imkanı konusu incelendi. Günümüzdeki Yahudi din bilgini rabbiler ve düşünürlerin dinlerarası diyalog konusundaki görüşleri ve yaklaşımları incelenerek bu görüşler ışığında Yahudi-Müslüman diyalogunun imkanı ve taraflar arasında diyalogun mümkün olup olmadığı ortaya konulmaya çalışıldı. Dinlerarası diyalog ve işbirliği alanında faaliyet gösteren bazı organizasyonlardan bahsedildi.

İkinci bölümde, Yahudilik ve İslâm arasında diyalogun imkanı, Yahudilerin Müslümanlarla diyaloga girmesinin önündeki engeller, Yahudiler ve Müslümanlar arasında ilişkiyi sağlayacak esaslar üzerinde duruldu.

Tez konumuz üzerinde az çalışılan, güncelliği ve özgünlüğü olan bir konudur. Bu yönüyle yaptığımız çalışma Dinler Tarihi alanına katkı sağlar niteliktedir. Bu tezi seçmem, kaynak temini ve çalışmalarım esnasında yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Baki Adam'a, fikirleriyle bana yol gösteren Doç. Dr. Ali İsra Güngör, Doç. Dr. Durmuş Arık, Doç. Dr. M. Akif Koç ve diğer hocalarıma, çalışmalarında bana destek veren doktora öğrencisi eşim Fatma Göçmen'e ve Ankara, ODTÜ, Bilkent Üniversitesi Kütüphanelerinin yetkililerine teşekkür ederim.

Akif GÖÇMEN

Ankara 2010

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
b.	: bin
bkz.	: bakınız
bs.	: basım/baskı
c.	: cilt
ev.	: Çeviren
d.	: doğumu
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	: editor
Eds.	: Editors
Haz.	: Hazırlayanlar
Hız.	: Hazreti
JE	: The Jewish Encyclopedia
Krş.	: Karşılaştırınız
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
M.S.	: Milattan sonra
No.	: Number
p.	: page
R.	: Rabbi
s.	: sayfa
Sy.	: Sayı
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
Vol.	: Volume
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve devamı/ve diğerleri
YA	: Yahudilik Ansiklopedisi
Yay.	: Yayınevi/Yayınları

GİRİŞ

I. YAHUDİ-MÜSLÜMAN İLİŞKİLERİ HAKKINDA GENEL BİLGİ

Yahudilik ve İslâm İbrahimî dinlerdendir. Aynı dinî gelenekten gelen bu iki dinde, farklı özellikler olmakla birlikte inanç, ibadet ve ahlâk ilkeleri bakımından benzerlikler ve ortak yönler mevcuttur. Ayrıca Yahudiler ve Müslümanların kültürel yaşam bakımından da bir çok ortak yönü bulunmaktadır. Bu ortak yönler, kısmen dinden, kısmen de bu iki dinin mensuplarının asırlarca bir arada yaşama tecrübesinden kaynaklanmaktadır. Özellikle Doğu’lu Sefarad Yahudilerle olan benzerlik çok daha fazladır. Çünkü Sefaradlar, M.S. 1492 İspanya sürgünü öncesi ve sonrasında Müslüman kültürüyle iç içe yaşamışlar, günümüzde de bir çok İslâm ülkesi ve Türkiye’de bu birlikte yaşam hala devam etmektedir.¹

Yahudi teolojisinde, Yahudiliği benimsememekle birlikte Hz. Nuh’a verildiğine inanılan yedi temel kanuna uyanlara Nuhî adı verilmektedir. Hz. Nuh’a verildiğine inanılan bu kanunları kalben benimseyen ve uygulayan kimseler, Yahudilik açısından gerçek dindar sayılırlar. Yahudiler, İslâm’ı bir din olarak tanımamakta; ancak bununla birlikte Müslümanları inanç bakımından “Nuhîler” statüsünde kabul etmektedirler.² Bu bakış açısı, her iki dinin mensupları arasındaki ilişkileri olumlu yönde etkileyecek bir yaklaşımdır.

Kur’an’a göre, Yahudilik ve Hristiyanlık ilahî dinler olarak kabul edilmekte, Yahudiler ve Hristiyanlar “Ehl-i Kitab”³ statüsünde değerlendirilmektedir. İslâm dini, her alanda karşılıklı konuşma, uzlaşma, tanışma, anlaşma ve kaynaşmayı öngördüğü gibi⁴ diğer din mensupları arasında özellikle de Ehl-i Kitab ile Müslümanlar arasında dinlerarası diyalogu istemekte, Müslümanları Yahudiler ve Hristiyanlarla diyaloga girmeye teşvik etmektedir.⁵

¹ Baki Adam, “Musevilikte İnanç, İbadet, Dinî Yaşam ve Yahudiliğin İslâmla Ortak Yönleri”, *Musevilerle 500 Yıl*, Editör: Burçin Erol, T.C. Turizm Bakanlığı, Ankara, 1992, s. 43.

² Baki Adam, *Karşılaştırmalı Dinler Tarihi*, MEB Yayınları, 5. baskı, Ankara, 2006, s. 40-41.

³ Kur’an-ı Kerim’de Ehl-i Kitab kavramının geçtiği ayetler için bkz. Bakara, 2/105; Al-i İmran, 3/64, 65, 69-72, 75, 98, 110, 113-115.; Nisa, 4/153, 159, 171.; Maide, 5/15, 19, 59, 65, 68, 77.; Hadid, 57/29.; Haşr, 59/2, 11.; Beyyine, 98/1, 2, 6.

⁴ Bkz. Hucurat, 49/13.

⁵ Bkz. “De ki: “Ey Kitap Ehli! Bizimle sizin aranızda ortak bir söze gelin: Yalnız Allah’a ibadet edelim. Ona hiçbir şeyi ortak koşmayalım. Allah’ı bırakıp da kimimiz kimimizi ilah edinmesin.” Eğer onlar yine yüz çevirirlerse, deyin ki: “Şahit olun, biz Müslümanlarız.”. Al-i İmran, 3/64.; 113-114.; Ankebut, 29/46., Fikret Karaman-İsmail Karagöz vd., “Dinler Arası Diyalog”, *Dini*

Yahudi-Müslüman ilişkileri, M.S. VII. yüzyılda Hz. Muhammed ve Müslümanların Mekke'den Medine'ye hicretlerinden sonra başlamıştır. Medine'de hicretin hemen sonrasında imzalanan Medine Vesikası (Sözleşmesi), Yahudiler ile Müslümanlar arasında ilk ilişkilerin başlaması anlamına gelmektedir. Ciddi anlamda ilk Yahudi-Müslüman diyalogunun, Medine Vesikası ile başladığını söyleyebiliriz. Bu vesikaya göre, Yahudi-Müslüman ilişkileri ile ilgili olarak üç önemli nokta dikkat çekmektedir. Bu noktaları şöyle sıralayabiliriz:

1. Yahudilerle beraber yaşama kararı,
2. Yahudilere tanınan din hürriyeti,
3. Taraflardan birinin, diğerinin düşmanıya yardımlaşma yasağı.

Görüldüğü üzere Yahudilerle Müslümanlar arasında Medine Vesikası ile başlayan diyalog, farklı aşamalarda daha sonraki yıllarda da devam edecektir.⁶

Yahudilerle Müslümanlar, Hz. Muhammed dönemi, Emeviler, Abbasiler, Selçuklular ve Osmanlı devleti döneminde, İslâm dünyasının çeşitli ülkelerinde, hep birlikte, barış içinde yaşamışlardır. Bu kültürel ortak yaşam bazı tarihlerde çeşitli nedenlerle kesintiye uğrasa da tarihi süreçte günümüze kadar devam etmiştir. Bu yönüyle Yahudi-Müslüman ilişkileri uzun bir tarihî süreci bünyesinde barındırmaktadır.

Ortadoğu'da 1948'de İsrail devletinin kurulmasıyla, Yahudiler ve Müslümanlar yeni ve bilinmeyen ilişkiler içine girmiştir. Bu yeni ilişkiler, dinlerarası diyalog açısından araştırılmaya ihtiyaç duymaktadır.⁷

XX. yüzyılda Yahudi-Müslüman ilişkileri, bölgesel bir ihtilaf olan Ortadoğu'daki İsrail-Filistin çatışmasının gölgesinde devam etmektedir. Günümüzde ise bu ilişkiler geçmişe nazaran oldukça hassas bir konuma sahiptir. Son yıllardaki siyasî durumdan Yahudi ve Müslüman toplumları arasındaki ilişkiler büyük ölçüde etkilenmiş ve hala da etkilenmektedir. Yahudi din bilgini rabbi Michael Hilton'un da ifade ettiği gibi, "İsrail-Filistin sorunu yalnızca dünya barışını değil, aynı zamanda dinlerarası diyalogu da tehdit etmektedir... Mevcut durum sadece Yahudi-Müslüman diyalogunu inanılmaz şekilde zorlaştırmakla kalmamakta, aynı zamanda Yahudi-

Kavramlar Sözlüğü, DİB Yayınları, Ankara, 2006, s. 125.; İbrahim Canan, *Peygamberimizin Ehl-i Kitap İle Diyalogu*, Sufi Kitap, 1. bs., İstanbul, 2006, s. 101-102.

⁶ Bkz. Canan, *Peygamberimizin Ehl-i Kitap İle Diyalogu*, s. 165-167.

⁷ A. James Rudin, *A Jewish Guide to Interreligious Relations*, The American Jewish Committee, New York, 2005, s. 7.

Hristiyan diyalogu konusunda buyuk problemlere de sebep olmaktadır.”.⁸ Yahudi ve Musluman toplumlari arasinda gercek bir ucurumun olusmasini onlemek icin taraflar arasindaki catismalar ve gerilimlerin cozulmesi gerekmektedir. Gunumuz diyalog caginda medeniyetler catismasi degil, medeniyetlerin diyalogu daha buyuk onem arz etmektedir.

Baslangictan beri Yahudi-Musluman diyalogunu guclestiren ve taraflar arasindaki gorusmelere set ceken bazı engeller vardır. Bu engeller arasında şunlari sayabiliriz. Teolojik engeller, siyasî engeller, toplumsal engeller, ekonomik engeller, öteki hakkındaki endişe, korku, birbirini tanımama ve bilgi eksikligi vb. dir.⁹ Bu engeller, Yahudi-Musluman iliskilerini ve diyalogunu olumsuz yonde etkilemektedir.

XX. yuzyil, Hristiyan dunyasi ozellikle de Katolik Kilisesi acısından yeni bir donum noktası olmuştur. Vatikan’ın düzenlediği II. Vatikan Konsili’nde (1962-1965) Kilise, bir çok esası gözden geçirmiş, dünyanın diğer dinlerine ve Kiliselerine yönelik yaklaşımda resmî bir degişiklige gitmiş; neticede diğer dinlere ve Kiliselere yönelik daha açık ve pozitif bir yaklaşım sergilemiştir. Bu konsilde, diğer dinler ve onlarla iliskiler konusunda geniş resmî açıklamayı ihtiva eden *Nostra Aetate* isimli bir doküman hazırlanmış ve Hristiyanlık dışı dinlerle diyaloga girilmesi yaklaşımları benimsenmiştir.¹⁰

Nitekim günümüzde Hristiyan dünyasında diğer dinlere ve mensuplarına yönelik bir diyalog yaklaşımı ve çağrısı söz konusudur. Katolikler, II. Vatikan Konsili’nden sonra Yahudiliğin dinî temsilcilerini diyaloga girmeye ve uzlaşma sürecine katılmaya davet etmiş,¹¹ degişik zaman ve mekânlarda Yahudilerle diyalog toplantıları düzenlemişlerdir. Yahudilerle Katolikler arasında yapılan bir dizi görüşmelerin ardından, 15 Haziran 1994’te tam diplomatik ilişki ilan edilerek Vatikan’ın İsrail Devleti’ni tanınması sağlanmıştır. Siyasî alanda diyalog gelişme

⁸ Michael Hilton, “Seven Paths to Peace”, The Jewish Chronicle, July 22, 2005. Makalenin tam metni için bkz. <http://news.reformjudaism.org.uk/assembly-of-rabbis/seven-paths-to-peace.html> (18.11.2008)

⁹ Andrea L. Weiss, “From Disease to Dialogue: An Introduction to Jewish-Muslim Dialogue”, Gary M. Bretton-Granatoor, Andrea L. Weiss (Eds.), *Shalom/Salaam: A Resource for Jewish-Muslim Dialogue*, UAHC Press, New York, 1993, s. 6-7.; Gary M. Bretton-Granatoor, “The Need For Jewish-Muslim Dialogue”, Gary M. Bretton-Granatoor, Andrea L. Weiss (Eds.), *Shalom/Salaam: A Resource for Jewish-Muslim Dialogue*, UAHC Press, New York, 1993, s. 1.

¹⁰ Baki Adam, *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, Pınar Yay., 1. bs., İstanbul, 2002, s. 85-88.

¹¹ Eugene Korn, “The Man of Faith and Religious Dialogue: Revisiting “Confrontation”, *Modern Judaism*, Vol. 25, No. 3, October 2005, s. 290-291.

göstermekle birlikte, Yahudiler Hristiyanların kendilerine misyonerlik amacıyla yaklaşımlarından çekinmekte ve bu durumdan endişe etmektedirler. Yahudi din otoriteleri ve ilahiyatçı bilim adamları da Katoliklerin diyalog girişimlerine şüpheyile bakmaktadırlar. Meşhur ilahiyatçı bilim adamı Jacob Neusner, Katoliklerin yaklaşımını diyalog değil monolog, yani tek taraflı yaklaşım olarak değerlendirmektedir.¹²

Yahudi din bilgini rabbi Louis Jacobs (1920-2006), günümüzde daha çok Yahudi-Hristiyan diyalogundan bahsedildiği halde Yahudi-Müslüman diyalogundan pek bahsedilmediğini ifade etmektedir. R. Jacobs'a göre bunun nedeni, 1948'de İsrail devletinin kurulmasından sonra Yahudilerle Müslümanlar arasında ortaya çıkan gergin ilişkilerdir.¹³

Diasporadaki Yahudi dünyasında dinlerarası diyalog konusunda bazı olumlu yeni gelişmeler mevcuttur. Mesela Amerika'daki Amerikan Yahudi Komitesi'nin (AJC) dinlerarası danışmanı rabbi A. James Rudin, Amerika'daki Yahudiler için bir kaynak olması amacıyla Dinlerarası İlişkiler İçin Bir Yahudi Rehberi (A Jewish Guide to Interreligious Relations) adlı bir eser yayımlamıştır.¹⁴ Yine Avrupa Yahudiliği (European Judaism) isimli dergide, Avrupa'daki modern Yahudi yaşamını yansıtan ve Yahudi-Müslüman diyaloguna dair en yeni gelişmeleri içeren makaleler yayımlanmaktadır.¹⁵

Amerika'da Yahudi-Müslüman diyalogu konusunda çalışan bazı topluluklar mevcuttur. Bunlardan biri de Reformist Yahudilik İçin Birlik (Union for Reform Judaism)' tir. URJ, Torah at the Center adlı bir dergi yayımlamaktadır. Derginin ele aldığı güncel konu, "Diyalogda Yahudilik ve İslâm" olup dergide konu ile ilgili makaleler bulunmaktadır.¹⁶ Amerika'da Yahudi-Müslüman diyalogu ile ilgili olarak Amerikan İbrani Cemaatleri Birliği (Union of American Hebrew Congregations), Yahudi rabbiler Gary M. Bretton-Granatoor ile Andrea L. Weiss'in editörlüğünde

¹² Baki Adam, "Dinler Arası Diyalog", *Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar*, MEB Yay., 1. bs., İstanbul, 2000, s. 198.; Yusuf Besalel, "Goy", *Yahudilik Ansiklopedisi*, c. II, Gözlem Yay., 1. bs., İstanbul, 2001, s. 192.

¹³ Louis Jacobs, *The Jewish Religion: A Companion*, Oxford University Press, 1995, s. 273.

¹⁴ Rudin, *A Jewish Guide to Interreligious Relations*, s. V.

¹⁵ <http://www.berghahnbooks.com/journals/ej/> (17.10.2008)

¹⁶ Jan Katzew, "From Other to Brother", *Torah at the Center*, Vol. 11, No. 3, Summer 2008, Kayıtz 5768, s. 1. http://www.usc.edu/schools/college/crcc/private/cmje/news/TATC_Aug2008.pdf (06.05.2009)

“Shalom/Salaam: A Resource for Jewish-Muslim Dialogue” (Şalom/Selam: Yahudi-Müslüman Diyaloğu İçin Bir Kaynak) adlı bir kitap yayımlamışlardır.

II. KAVRAM VE TERİMLER

1. Yahudi, Yahudilik

Yahudi ırkından olan ve Yahudi din kurallarına uyanlara Yahudi denir. Bu isim, İsrailoğulları Babil sürgününde iken ortaya çıkmıştır. Babil’in yerli halkı İsrailoğullarına, geldikleri Yahuda bölgesinin adına nispetle “Yahudalı” anlamında “Yahudi” demişlerdir. İsrailoğulları, Yahudi ismini kendileri de benimsemiş ve bundan sonra daha çok bu ismi kullanmaya başlamışlardır. Babil sürgünü dönüşünde “Yahudi” isminin ön plana çıkmasıyla birlikte, “İsrail” ve “İsrailoğulları” isimleri de kullanılmaya devam etmiştir. Günümüzde, “İsrail” ve “Yahudi” isminin her ikisi de kullanılmaktadır. 1948’de Filistin’de kurulan devletin adı İsrail’dir. Bu devletin vatandaşlarına, etnik kökenlerine bakılmaksızın İsrailli “İsraeli” denmektedir. Yahudi ismi, ırk ve din bakımından Yahudi olanlar için kullanılmaktadır.¹⁷

Yahudilik, yaşayan ilahi kaynaklı dinlerin en eskisi fakat mensubu en az olanıdır. Yahudiliğin Dinler Tarihi’nde özel bir yeri bulunmakta ve bu din ilahi kaynaklı en eski din olarak nitelendirilmektedir.¹⁸

Yahudilik, tarihle iç içe gelişme göstermiş çok eski bir toplumun dinidir. Yahudilik, bayramları, gelenekleri, dinî vecibeleri, yaşamdaki görevler ve prensiplerle oluşan binlerce yıllık bir yaşam tarzına sahiptir.¹⁹

Yahudilik Babil sürgününden bu yana millî bir din haline getirilmiştir. Bu din, tek Tanrı’ya ve vahye dayanmakta olup, kutsal kitaba ve peygamberlere yer vermesiyle millî dinlerden, millileştirilip bir ırka tahsis edilmesiyle de ilahî dinlerden farklı bir durum göstermektedir. Aslında bugünkü Yahudiliğin bir din mi, ırk mı, millet mi olduğu pek açık değildir. Çünkü Yahudilik’te din ile ırk iç içe girmiş, birini diğerinden ayırmak zorlaşmıştır.

¹⁷ Baki Adam, *Karşılaştırmalı Dinler Tarihi*, MEB Yay., 5. bs., Ankara, 2006, s. 29, 40.; Besalel, “Musevi”, YA, c. II, s. 432.

¹⁸ Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yay., 3. bs., Ankara, 1997, s. 204.

¹⁹ Besalel, “Musevilik”, YA, c. II, s. 432.

Geçmiş birkaç bin yıl geriye giden Yahudiliğin en önemli özelliklerinden biri de, İsrailoğulları ile Tanrı arasındaki “ahde” kutsal kitaplarında geniş yer ayrılmış olmasıdır. Dolayısıyla bu din, bir “ahid” dini olarak da bilinmektedir.²⁰

2. Yahudi Olmayanlar

2.a. Ger

Ger kelimesinin çoğulu, “gerim”dir. Kelime olarak “yabancı”, terim olarak ise “başka dinden Yahudiliğe geçen kişi” anlamına gelmektedir.²¹ İbranice literatürde, Yahudi olmayan birini anlatmak için kullanılan en yaygın kelimedir. “Ger” kelimesinin orijinal anlamı “garip”, “seyyah”, “dolaşan” veya “yabancı”dır.²²

Eski devirlerde Yahudiler, Yahudi olmayanları “ger toşav” ve “akkum” olarak iki kategoriye ayırmışlardır. “Ger toşav” yerleşimci yabancı, “akkum” ise yıldızlara ve gezegenlere tapanlar için kullanılır. “Ger toşav” olabilmek için kişinin Nuh kanunlarını kabul etmesi gerekirdi. Bu kanunlara uyan ve dürüst olan Yahudi olmayan kişiler, Yahudi inancına göre öbür dünyada iyi bir mevki edineceklerdir.²³ Ger toşav kanunları, imtiyazları ve sınırlandırmaları bilhassa Talmud’da geçmektedir.²⁴

2.b. Goy

Goy kelimesinin çoğulu, “goyim”dir. İbranice kelime goyim Kutsal Kitap’ta “milletler” anlamına gelmektedir. Bu kavram, Yahudi olmayanları tanımlamak için kullanılan bir kelimedir. Bu kelimenin karşılığı olarak Batı dillerinde “gentile” kelimesi kullanılır. Latince kökenli “gens” ve “gentilis”ten türemiştir. İbranice’de

²⁰ Tümer-Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 204-205.

²¹ Besalel, “Ger”, YA, c. I, s. 188.

²² Garip, seyyah, dolaşan için bkz. Çıkış, 22:21., 23:9.; Levililer, 23:22.; yabancı için Çıkış, 23:12.; Tesniye, 1:16, 14:21.; Yeremya, 22:3.; Hezekiel, 47:21-23. Kürşat Demirci, *Yahudilik ve Dini Çoğulculuk*, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2000, s. 32.

²³ Besalel, “Goy”, YA, c. I, s. 191.; Hamza Üzümler, *Tevrat ve Talmud’a Göre Yahudi Olmayanların Statüsü*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1994, s. 58.

²⁴ Üzümler, *Tevrat ve Talmud’a Göre Yahudi Olmayanların Statüsü*, s. 57-58.

“goy” kelimesinin karşılığı olarak “Nokhri” kelimesi de kullanılmaktadır. “Nokhri” “yabancı”, “Yahudi olmayan” anlamına gelmektedir.²⁵

3. Nuh Kanunları

Yahudi geleneğine göre, Yahudi olmayanların uyması gereken 7 (yedi) kanuna veya emre “Nuh Kanunları” adı verilmiştir. Hz. Adem ve Hz. Nuh’a vahyedildiği gibi, yedi emir üzerine bina edilmiş bu kanunlar, Tanrı ve insanoğlu arasındaki bir akdi somutlaştırıyor ve her insanı bağlıyordu. Bu kanunlar şunlardır:

- 1) Putperestlikten kaçınmak,
- 2) Küfürden kaçınmak,
- 3) Zinadan özellikle akrabalar arası zinadan (ensesten) kaçınmak,
- 4) Adaleti sağlayacak adalet kurumlarını oluşturmak; bütün münasebetlerde adil ve dürüst olmak,
- 5) Kan dökmemek,
- 6) Hırsızlık yapmamak,
- 7) Canlı hayvandan et koparıp yememek.²⁶

Halakha’da²⁷ Yahudi olmayanlar dini inançlarına göre Nuhîler “Bney Noah” ve Putperestler “Avoda Zarîm” olarak iki kısımda değerlendirilmektedir. Nuhîler, Tanrı’nın Nuh ile yaptığı ahit gereğince Hz. Nuh’un bildirdiği yedi temel kanunu benimseyen ve uygulayan kimselerdir.²⁸ Yahudiler ve Nuhîler dışında kalanlar ise putperesttir.²⁹

Rabbînik gelenekte bu yedi kanun tüm insanlığa Tevrat tarafından emrolunan asgari ahlak görevleri olarak anlaşılmaktadır. Yahudiler tüm Tevrat’a uymakla emrolunurken, Yahudi olmayanlar “Nuh’un ahdinin çocukları”dır. O’nun emirlerini kabul eden kişi ger toşav sayılmaktadır.³⁰

²⁵ Emil G. Hirsch-J.D. Eisenstein, “Gentile”, *The Jewish Encyclopedia*, Vol. V., Funk & Wagnalls Company, USA, 1903, s. 615-616.; Besalel, “Goy”, YA, c. I, s. 191.; Demirci, *Yahudilik ve Dini Çoğulculuk*, s. 33.

²⁶ Besalel, “Noahid Yasaları”, YA, c. II, s. 448.; Adam, *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, s. 24-25.; Üzümler, *Tevrat ve Talmud’a Göre Yahudi Olmayanların Statüsü*, s. 63-64.

²⁷ İbranice’de “yürüme” anlamına gelir. Musa kanunlarından daha ziyade sözlü hukuk geleneğinden çıkarılan Yahudi hukuk öğretisine Halakha adı verilir. Bkz. Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara, 1998, s. 153.

²⁸ Bkz. Tekvin, 9:8-13.

²⁹ Adam, *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, s. 24.

³⁰ Bkz. Üzümler, *Tevrat ve Talmud’a Göre Yahudi Olmayanların Statüsü*, s. 64.

Yahudiler için Nuh kanunlarına uyanlar, Yahudi olmayanlar arasında ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Yahudi yönetimi altında bulunan Nuhîler, ger toşav yani yarı muhtedi olarak adlandırılır ve bir muhtedinin sahip olduğu haklardan yararlanabilir.³¹ Yahudi geleneğinde Hristiyanlar ve Müslümanlar genellikle Nuhîler arasında sayılmışlardır.³²

4. İbrahimî Dinler

İbrahimî dinler ile Hz. İbrahim'in soyundan gelen peygamberlere dayandırılan dinler kastedilmektedir. İbrahimî dinler aynı zamanda ilahî dinler olarak da adlandırılmaktadır. Monoteizme yani tek Tanrı inancına sahip olan üç İbrahimî din Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm'dır.³³ Tevhit inancını esas alan ilahî dinler, ilk peygamber Hz. Adem ile başlamış ve son peygamber Hz. Muhammed'e kadar devam etmiştir. Allah tevhit inancını insanlara bildirmek için, pek çok peygamber göndermiştir. Bu peygamberlerden biri de Hz. İbrahim'dir.

Hz. İbrahim'in İsmail ve İshak adında iki oğlu vardır. Hz. Muhammed İsmail'in soyundan; Hz. Yakup, Hz. Yusuf, Hz. Musa ve Hz. İsa da İshak'ın soyundan gelmiştir. Yani peygamberlerin pek çoğunun soyu Hz. İbrahim'de birleşmektedir.

Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm aynı dini kökten gelmektedir. Çünkü her üç din de Hz. İbrahim'in dininin temel ilkelerine dayanmaktadır. İbrahimî dinler de denilen bu dinlerin ortak noktası vahiy yoluyla bildirilmiş olmalarıdır. Allah Kuran-ı Kerim'de Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. İshak, Hz. Yakup, Hz. Musa, Hz. İsa ve diğer peygamberlere gönderdiği vahiyleri Hz. Muhammed'e de gönderdiğini³⁴ bildirmektedir. Bu anlamda Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği İslâm dini de genel olarak önceki peygamberlerin tebliğ ettikleri dinin bir devamıdır.³⁵

³¹ Adam, *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, s. 25.

³² İsmail Taşpınar, *Duvarın Öteki Yüzü/Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik'te Ahiret İnancı*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 307.

³³ Jonathan Magonet, *Talking to the Other: Jewish Interfaith Dialogue with Christians and Muslims*, I. B. Tauris & Company Ltd., London, Great Britain, 2003, s. 12.

³⁴ Bkz. Nisa, 4/163.

³⁵ Mehmet Akgül-Abdullah Albayrak vd., *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi 12*, MEB Yay., 1. bs., Ankara, 2008, s. 99.

5. Diyalog ve Dinlerarası Diyalog

Kelime olarak diyalog, karşılıklı konuşma, iki veya daha fazla kişinin karşılıklı konuşması anlamına gelmektedir. Daha geniş anlamda ise diyalog, farklı ırk ve kültürlerden insanların, medenî ölçüler çerçevesinde birbiriyle konuşması ve anlaşması yoludur.

Dinî alanda diyalog, aynı dinden kaynaklanan grupların kendi aralarında, farklı dinlere mensup insanların inanç ve düşüncelerini birbirlerine zorla kabul ettirme yoluna gitmeden, birbirlerine hoşgörü ile bakabilmesi, ortak meseleler etrafında konuşabilmesi, tartışabilmesi ve işbirliği yapabilmesidir. Bir başka ifadeyle dinlerarası diyalog, farklı dinlere ve kültürlere mensup insanların bir araya gelip, birbirlerine kendi görüşlerini empoze etmeden, birbirlerini kandırmadan, çeşitli konularda bilgi alışverişinde bulunmaları, yaşanan sorunlara birlikte çözüm aramaya çalışmalarıdır.³⁶

III. ARAŞTIRMANIN VARSAYIMLARI

Tezimizle ilgili aşağıdaki varsayımları öne sürebiliriz:

1. Yahudi-Müslüman diyalogunun önündeki önemli siyasî engellerden biri, Ortadoğu'daki İsrail-Filistin çatışmasıdır. Uzun zamandır devam eden bu çatışma, sorunun kısa vadede çözülemeyeceğini; belki uzun vadede çözülebileceğini göstermektedir. Bu olumsuz durum, genel olarak Yahudi-Müslüman ilişkilerini olumsuz etkilemekte; özelde Ortadoğu genelinde dünya barışını tehdit etmektedir. Bu çatışmanın çözülmesi insanlığın yararınadır. Rabbi David Hartman'a göre, insanlar yaratılış bakımından kardeşler ve hayatın kutsallığına dair ahlakî yükümlülükleri paylaşmaktadırlar. Bu yüzden, siyasî çatışmanın çözülmesi de dinî bir gerekliliktir.³⁷

Yahudilik ve İslâm arasındaki ortak noktalara dikkat çeken Yahudi bilgin Prof. Dr. Seymour Siegel'e göre, Yahudilik ve İslâm mensupları aynı Tanrı'ya kulluk etmekte, aynı tarihi şahsiyetlere saygı göstermekte ve aynı vahye sahip çıkmaktadırlar. Bu topluluklar, hala gerçekleştirilmeyi bekleyen insan kardeşliğinin

³⁶ Tümer-Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 426.

³⁷ Shimon Shamir, *Acceptance of the Other: Liberal Interpretations of Islam and Judaism in Egypt and Israel*, Oxford Centre for Hebrew and Jewish Studies, Great Britain, 2003, s. 32.

tesisinde önayak olmalıdır.³⁸ Yahudilik ve İslâm arasındaki diyalog, çatışmanın çözümü noktasında önemli rol oynayacaktır.

2. Ortadoğu'daki Yahudi-Müslüman çatışmasının arka planında çeşitli faktörler vardır. Bu çatışmanın çözülmesi konusunda Türkiye bir çok ülkeden daha önemli bir konuma sahiptir. İsrail, Türkiye'nin çatışmanın çözümündeki rolünü ve girişimlerini resmî olarak desteklemektedir. Türkiye, Amerika'dan sonra bu konuda resmî olarak arabuluculuk rolünü üstlenmektedir.

3. Ortadoğu'daki mağdur Müslümanlar ekonomik olarak desteklenir ve barışa teşvik edilirse, diyalogun önündeki ekonomik engeller aşılabılır ve çatışmanın çözülmesi mümkün olabilir. Örneğin, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği'nin İsrailli ve Filistinli işadamlarını bir araya getirmek için hazırladığı barış projesi olan “Erez Sanayi Bölgesi Projesi”nin desteklenmesi bu konuda atılacak önemli bir adımdır.

4. Barışçıl yaklaşımlarla diyalogun sağlanması dünya barışının temini için önemli bir adım olacaktır.

5. Yahudilik ve İslâm arasında farklılıklar bulunmasına rağmen, pek çok ortak noktalar mevcuttur. Farklılıklar bir araya gelmeye ve diyaloga engel değildir. Bu iki dinin mensuplarını bir araya getirecek ve diyaloga imkan verecek olan da bu ortak noktalardır.

³⁸ Seymour Siegel, “Musevilik Açısından Ulus-Devlet ve Sosyal Düzen”, *İbrahimî Dinlerin Diyalogu*, Editör: İsmail Râci Farukî, Çev. Mesut Karaşahan, Pınar Yay., 1. bs., İstanbul, 1993, s. 74.

I. BÖLÜM

YAHUDİLİK AÇISINDAN DİĞER DİNLER

I. YAHUDİLİĞİN DİĞER DİNLERE VE IRKLARA BAKIŞI

1. Yahudiliğe Göre Yahudiler ve Yahudi Olmayanların Durumu

Yahudilikte, Yahudi olmayanlar dini inançlarına göre Nuhîler ve Putperestler olarak iki kısımda değerlendirilmektedir. Nuhîler, Tanrı'nın Hz. Nuh ile yaptığı ahit gereğince Hz. Nuh'un bildirdiği yedi temel kanunu benimseyen ve uygulayan kimselerdir. Yahudiler ve Nuhîler dışında kalanlar ise putperestlerdir.¹

Yahudi din bilgini Moses Maimonides (M.S. 1135-1204), Yahudi olmayanların Nuh kanunlarına uymalarının zorunlu olduğunu bildirmekte ve bu kanunlara uyanları hasid “dindar” olarak nitelendirmektedir. Bu kimseler Halakha’da dünyanın dindar insanları “Hasidey Umot Ha-Olam” olarak tanımlanırken,² Tosefta’da³ Yahudi olmayanlardan Gelecek Alem’de “Olam Ha-Ba” yani ahirette nasibi olanlar arasında sayıldığı bildirilmektedir.⁴

Yahudilik Nuh’a gelen emirleri Yahudi olmayanlar için zorunlu sayar ve onların benimsediği bir din veya ideolojiyi değerlendirirken ölçüt olarak kullanır. Bu açıdan ele alındığında, Yahudi dinî tarihine herhangi bir atıfta bulunmayan -Yahudi olmayanlara ait- bir din bütünüyle geçerli sayılır. Tanrı, diğer ulusların inanç ve davranışlarına karşı ilgisiz değildir. Yahudi bilginlere göre bu uluslar, onların Tekvin’in 9. babından tahriç ettikleri ve putperestlik, adam öldürme, hırsızlık, yasak akraba evliliğinin reddi gibi doğal ahlakî hukuka tekabül eden Hz. Nuh’un getirdiği emirlerle yükümlüdürler. Yahudi olmayıp bu emirleri yerine getiren bir kimse ahirette kendisi için bir yer edinmiştir. Bundan dolayı Yahudilik sadece kendi mensuplarının “kurtulmuş” olabileceğini, “kurtuluş”a giden tek yolun kendisi

¹ Adam, *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, s. 24.

² Adam, *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, s. 25.

³ Kelime olarak, “ilave” anlamına gelen Tosefta, Tannaim’in, Mişna’da yer almayan yorum ve görüşlerini ihtiva eden eserdir. Baki Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, Pınar Yay., 2. bs., İstanbul, 2002, s. 22.

⁴ Taşpınar, *Duvarın Öteki Yüzü/Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilikte Ahiret İnancı*, s. 305.

olduğunu öğretmez. Yahudi olmaksızın da ahirette iyi bir yer edinmenin mümkün olduğunu ifade eder.⁵

Yahudiler için Nuh kanunlarına uyanlar, Yahudi olmayanlar arasında ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Yahudi yönetimi altında bulunan Nuhîler, yarı mühtedi “ger toşav” olarak adlandırılır ve bir mühtedinin sahip olduğu haklardan yararlanabilir.⁶ Örneğin II. Mabed döneminde, Ferisiler Nuh kanunlarına uyanları potansiyel yarı Yahudi olarak kabul etmişlerdir. Yahudi geleneğinde Hristiyanlar ve Müslümanlar da Nuhîler arasında sayılmışlardır. Yahuda Ha-Levi, Maimonides, Nahmanides gibi önemli Yahudi filozofları Mesih’in gelişinden önce tek Tanrı inancını yaymaları sebebiyle bu iki dini diğer dinlerden farklı görmüşlerdir.⁷ Başta Maimonides olmak üzere Yahudi bilginlerin çoğunluğu Hristiyanlık ve İslâm’ın bir çok yönünü eleştirirler de,⁸ Tanrı’nın varlığını ve öğretilerini diğer milletler arasında yaydıkları için önemli bir görev yaptıklarını düşünmüşlerdir. Maimonides, bu düşüncüyü bir adım daha ileri götürerek Hristiyanlar ve Müslümanların Mesihî çağın gelişinde tam doğruya döneceklerini ifade eder.⁹

Hristiyanlık ve İslâm, Yahudilik ile özel bir ilişki içindedir. Bu husus, bu iki dinin başlangıcından itibaren Yahudilik tarafından açıkça kabul edilmiştir. Maimonides, Tanrı’nın kurtuluş planı bahsinde Hristiyanlık ve İslâm’a önemli bir yer verir. O’na göre, Tanrı’nın tasavvurlarını anlamak insan zihnini aşan bir şeydir; zira ne insanların yöntemleri O’nun yöntemleri, ne de düşünceleri O’nun düşünceleridir. Nasıralı İsa’ya ve ondan sonra gelen İsmaili’ye (Muhammed) ilişkin bütün meseleler, dünyayı hep birlikte Tanrı’ya kulluğa hazırlamak üzere Mesih’in yolunu açmaya yaramıştır.¹⁰ Kutsal Kitap’ta “Çünkü bir yürekle Rabbe kulluk etmek için hepsi Rabbin ismini çağırırsınlar diye, kavimlere o zaman temiz dil vereceğim.”¹¹ denilmiştir.

Yahudilik, diğer dinler ile ilgili teolojisinde, Nuh kanunları genel kategorisi altında Hristiyanlığı ve İslâm’ı içine almaktadır. Yahudi geleneği, Tanrı tarafından

⁵ Michael Wyschogrod, “Musevilik Açısından İslâm ve Hristiyanlık”, *İbrahimî Dinlerin Diyaloğu*, Editör: İsmail Râci Farukî, Çev. Mesut Kardeşhan, Pınar Yay., 1. bs., İstanbul, 1993, s. 37, 40.

⁶ Adam, *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, s. 25.

⁷ Taşpınar, *Duvarın Öteki Yüzü/Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilikte Ahiret İnancı*, s. 307.

⁸ Yahudiliğin Hristiyanlık ve İslâm’a yönelttiği eleştiriler için bkz. Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, s. 37-62.

⁹ Adam, *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, s. 36.

¹⁰ Wyschogrod, “Musevilik Açısından İslâm ve Hristiyanlık”, s. 41.

¹¹ Bkz. Tsefanya, 3:9.

Sina Dağı'nda İsrailoğullarına verilen 613 emirden ayrı olarak, Tekvin, 9:1-17'nin yorumuna göre Nuh kanunları ile ilgili olarak yedi emri geliştirdi. Bir başka ifadeyle, Yahudiler diğer dinlerin mensuplarıyla herhangi bir diyaloga ihtiyaç duymaz. Çünkü onlar Tanrı ile ahit yapmışlardır. Sonuç olarak, Yahudiler Tanrı'nın planının bir parçası olarak diğer monoteist dinlerin varlığını kabul etmekte, böylece Yahudi olmayanları "goyim"i Yahudiliğin ahlakî monoteizmine getirmektedirler.¹²

2. Yahudi Olmayanların Yahudi Toplumu İçindeki Durumu

Tevrat'ta Yahudi olmayanlar için durumuna göre "ger" veya "nokhri" ifadeleri kullanılır. Tevrat'ta ve Yahudi literatüründe, "amim" (milletler), "zar ve nahari", "goy (çoğulu goyim)", "toşav", "meshumadim" kelimeleri de Yahudi olmayanları ifade etmek için kullanılır.¹³

İbranice terim "ger"ın çoğulu "gerim"dir. "Ger" Yahudi cemaati arasında yaşayan anlamındadır. Yahudilerin Mısır'daki hali de, Mısırlılara nazaran, "ger" olarak tanımlanmaktadır. Yahudiler Mısır'da kaldıkları dönemde "ger" idiler. Buna göre "ger", ırken ve dinen azınlık olanlar anlamına gelmekte olup daha sonra bu terim, mühtedi anlamında kullanılmaya başlamıştır.¹⁴ Fakat Tevrat'ın geneli göz önüne alındığında bu terimin sadece Yahudi topraklarıyla ilişkisi olan yabancılar için kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Yahudi literatüründe "ger", ırken Yahudi olmayıp Yahudiliği kabul eden mühtediye verilen ad haline gelmiştir.

"Ger" kelimesinin Tevrat'ta, genellikle "garip",¹⁵ "misafir"¹⁶ anlamlarında kullanıldığı görülür. Hz. İbrahim de kendisini bir "ger" olarak adlandırır. Kutsal Kitap'ta "Ben bir yabancıyım (ger) ve sizinle geçici olarak oturanım."¹⁷ denmektedir. Hz. İbrahim'in kendisini adlandırmasına benzer şekilde İsrail kralı Davud da kendisini bir "ger" olarak adlandırır. "Çünkü ben aranızda bir yabancıyım." ve

¹² Pim Valkenberg, *Sharing Lights on the Way to God: Muslim-Christian Dialogue and Theology in the Context of Abrahamic Partnership*, Rodopi, Amsterdam & New York, 2006, s. 77-78.

¹³ Demirci, *Yahudilik ve Dinî Çoğulculuk*, s. 31-34.; Besalel, "Goy", *Yahudilik Ansiklopedisi*, c. I, s. 191-192.; Sara E. Karesh-Mitchell M. Hurvitz, "Conversion", *Encyclopedia of Judaism*, J. Gordon Melton Series Editor, Facts On File Inc. An imprint of Infobase Publishing, New York, 2006, s. 100.

¹⁴ Adam, *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, s. 26-27.; Üzümlü, *Tevrat ve Talmud'a Göre Yahudi Olmayanların Statüsü*, s. 90.

¹⁵ Bkz. Çıkış, 22:21; 23:9, 12; Levililer, 23:22; Tesniye, 14:21; Yeremya, 22:3.

¹⁶ Bkz. Tesniye, 1:6.

¹⁷ Bkz. Tekvin, 22:4.

benzeri bir başka örnekte, “Senin önünde yabancı oluşumdan dolayı.”¹⁸ şeklinde geçmektedir.

Yahudi topraklarında veya Yahudi cemaati arasında yaşayan ve Yahudi dinini bütünüyle benimseyip gereklerini yerine getiren kimseye tam mühtedi “ger tsadik”, sadece Nuh kanunlarını benimseyip yaşayanlara da yarı mühtedi “ger toşav” adı verilmiştir.¹⁹

“Nokhri” ise dışardan gelip giden ve Yahudi topraklarında kısa süre ikamet eden yabancı anlamına gelmektedir.²⁰

Yahudi cemaati arasında yaşayan azınlıklar hakkında Tevrat özel hükümler getirmiştir. Tevrat’a göre Yahudi cemaati arasında yaşayan yabancı, bir gariptir. O garibe zulmedilmemelidir. Mısır’daki hayatlarında garipliğin ne olduğunu bilen Yahudiler²¹ kendi aralarındaki gariplere sevgiyle muamele etmelidirler.²² Ayrıca, Allah da garipleri sevmektedir.²³

Genel olarak Yahudilerin Yahudi olmayanlara davranışı, Yahudi olmayanların Yahudilere davranışının aynısı olmuştur. Düşkünlere yardım, hastaları ziyaret, bir Yahudi’nin Yahudi olmayan birini bayramlarında barış içinde kutlaması gibi insanî davranışlar Yahudi ve Yahudi olmayan arasındaki uçurumları aşmaya yöneliktir. Sonuç olarak Yahudi olmayan tabiri ve onlara karşı olan tavır, Talmudik devirden sonra dikkati çekecek şekilde Kutsal Kitap dönemindekinden farklıdır.²⁴

Yahudi olmayanlarla ilgili olarak Talmud’da,²⁵ geniş bir bilgi yer almaktadır. Temel tavır şöyledir: Yahudi olmayanların tümü Tevrat’ın dinî, ahlakî ve sosyal yedi Nuh kanunu bağlamında konu teşkil etmektedirler. Böylece Yahudi olmayanlar Yahudi şeriatında resmî bir şahsiyet olarak yer almaktadırlar.²⁶

Yahudi olmayanlara karşı ayrı bir hukukî muamele vardır ve bu muamele genellikle objektif bir sebebe dayandırılmaktadır. Mesela Yahudi olmayan asla

¹⁸ Mezmurlar, 39:12-13.; I. Tarihler, 29:15. Bkz. Üzümler, *Tevrat ve Talmud’a Göre Yahudi Olmayanların Statüsü*, s. 108.

¹⁹ Adam, *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, s. 27.

²⁰ Adam, *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, s. 26.

²¹ Bkz. Çıkış, 23:9.

²² Bkz. Tesniye, 10:19.

²³ Bkz. Tesniye, 10:18. Adam, *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, s. 27.

²⁴ Üzümler, *Tevrat ve Talmud’a Göre Yahudi Olmayanların Statüsü*, s. 58-59.

²⁵ Talmud, Yahudilikteki sözlü geleneği temsil eden Mişna ile bunun yorumuna dayalı olan Gemara’yı ihtiva eden eser; Rabbi Yudah’ın ölümü sonrası diğer rabbilerin Mişna’ya yaptıkları yorum, tefsir ve ilavelerden oluşan kitap anlamına gelmektedir. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 357.

²⁶ Üzümler, *Tevrat ve Talmud’a Göre Yahudi Olmayanların Statüsü*, s. 59.

Yahudi sosyal mukavelesine bağılı değildir. Bu yüzden Talmud şunu uygular: kaybolan malı sahibine iade emrini verir; ama eğer kaybolan malın sahibi Yahudi olmayan bir kimse ise bu emir uygulanmaz. Bu durum, Yahudi olmayanların Yahudilerle bu gibi durumlarda karşılıklı bir harekete girmemesinin sebebidir. Yine Yahudi olmayan bir kimse şahitlik yapamaz. Çünkü Yahudi olmayanlar dürüst ve güvenilir değillerdir. Diğer taraftan Yahudi olmayanlar ile Yahudileri ayırt edici kurallar öncelikle Yahudileri asimilasyon tehlikesinden korumak içindir.²⁷

3. Yahudiliğin İslâm'a ve Müslümanlara Bakışı

Yahudiliğin İslâm'a ve Müslümanlara bakışı, Hristiyanlığa ve Hristiyanlara bakışında olduğu gibi, olumlu ve olumsuz yaklaşımları birlikte ihtiva etmektedir. Yahudiliğin İslâm'a bakışı Hristiyanlığa göre daha ılımlıdır. Yahudi otoriteler İslâm'ın putperestlik olmadığını kabul etmektedirler. Halakha, Müslümanları diğer Yahudi olmayanlarla aynı kategoride değerlendirmemiş ve onların kötü muameleye tabi tutulmasını emretmemiştir. Ancak İslâm'ın Yahudi Kutsal Kitaplarına gösterdiği saygıya benzer şekilde bir saygı hiçbir zaman gösterilmemiştir. Yahudi otoriteler Kur'an'a Yeni Ahit gibi yaklaşmamış ve O'na en azından sıradan bir kitap olarak davranmışlardır.²⁸

Rabbînik kaynaklarda İslâm peygamberi Hz. Muhammed hakkında yapılan yakıştırmalar “deli” (İbranice meshugga) dir. Hz. Muhammed ile ilgili olarak olumsuz nitelendirmeler yer alsa da, Yahudilerin Hz. Muhammed'e bakışı, Hz. İsa'ya yöneltilen eleştiriler kadar katı değildir.²⁹

Ortodoks Yahudi din bilgini rabbi Norman Solomon, Yahudi Perspektifinden Muhammed “Muhammed from a Jewish Perspective” isimli makalesinde, Yahudilerin Hz. Muhammed hakkında bazı düşüncelere sahip olduğunu,³⁰ rabbînik kaynaklarda Hz. Muhammed'in şahsıyla ilgili pek fazla bilgi olmadığını ifade

²⁷ Üzüm, *Tevrat ve Talmud'a Göre Yahudi Olmayanların Statüsü*, s. 60.

²⁸ Israel Shahak, *Yahudi Tarihi Yahudi Dini*, Çev. Ahmet Emin Dağ, Anka Yay., 3. bs., İstanbul, 2004, s. 174.

²⁹ Shahak, *Yahudi Tarihi Yahudi Dini*, s. 174.; Norman Solomon-Richard Harries-Tim Winter, (Eds.), *Abraham's Children: Jews, Christians and Muslims in Conversation*, Continuum International Publishing Group, 2006, s. 135.

³⁰ “Onların yoklanma günleri geldi, ödeme günleri geldi. İsrail bunu bilecek, senin fesadının çokluğundan ötürü ve düşmanlık büyük olduğu için, peygamber akılsız ve ruh adamı delidir.”. Bkz. Hoşea, 9:7.

etmektedir. Rabbi Solomon’a göre Maimonides, bir eserinde Kutsal Kitap’ta bir cümleyi zikrederek Hz. Muhammed’e işaret etmiştir.³¹ Yahudi din bilginlerine göre Hz. Muhammed, gerçek bir peygamber değildir. Niteliksiz, ayıplı biri olup Yahudilerin tesiri altında yetişmiştir. Mesajını ilk defa yaymaya başladığında, Yahudiler gibi ibadette Kudüs’e yönelinmesini, haftanın yedinci gününün Şabat gibi kutlanmasını, Kefaret Günü’nün (Yom Kipur) yıllık oruç ve tövbe günü olarak kabul edilmesini öğretmiştir. Yahudiler kendisini peygamber olarak kabul etmeyince, bu Yahudi uygulamalarını değiştirmiştir.³²

Klasik Yahudi dünyasında “Müslüman” deyince, genellikle, hemen Araplar kastedilir. Bilindiği gibi, Yahudilerle Araplar arasında amansız bir düşmanlık vardır. Bu düşmanlığın temeli de, Hz. İsmail ile Hz. İshak’a dayanmaktadır. Tevrat’a göre Hz. İbrahim’in mübarek soyu Hz. İshak’ta devam etmiştir. Hz. İbrahim, Hz. İsmail’i yanından uzaklaştırmış ve Hz. İshak’ı alıkoymuştur. Tevrat’taki bu anlatım, daha sonraki Yahudi literatüründe Araplar aleyhine daha da olumsuzlaştırılmıştır. Midraşik bir eser olan Sifre’de, Hz. İsmail’in Hz. İbrahim’in hayırsız oğlu olduğu belirtilmiş ve şunlar söylenmiştir: “Babamız İbrahim hayata geldiğinde, hayırsız evlatlara sahip oldu; İsmail ve Keturah oğulları. Bunlar, önceki nesillerden daha kötü idiler. İshak geldiğinde o da hayırsız bir evlada sahip oldu: Esav. Onun nesli önceki nesillerden daha kötü idi. Yakup geldiğinde, o hayırsız evlada sahip olmadı. Onun bütün çocukları hayırlı çıktı.”³³

Hz. İsmail, Zohar’da³⁴ sünneti dolayısıyla kusurlu bulunmuştur. Tevrat’a göre Hz. İsmail on üç yaşında, Hz. İshak ise sekizinci gününde sünnet olmuştu. Zohar’da bu sünnet olayı, Hz. İshak’ın seçilmişliğinin işareti olarak kullanılmıştır. Halbuki Hz. İsmail’in on üç yaşında sünnet olması, onun kendi suçu değildir. Sünnet Hz. İbrahim’e farz kılındığında, Hz. İsmail on üç yaşına gelmiştir. Bu mantığa göre, Hz. İbrahim’in Tanrı’dan daha uzak olması gerekir. Çünkü Hz. İbrahim doksan dokuz yaşında sünnet olmuştur.³⁵

³¹ Solomon, “Muhammed from a Jewish Perspective”, s. 135.’deki 12. dipnotta Mişna Tora, Hilkhoh Melakhim’de sona yakın sansürlü bir pasaja işaret etmektedir.

³² Adam, *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, s. 51-52.

³³ Adam, *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, s. 44-45.

³⁴ Zohar, Yahudi Kabbalizminin en önemli eseridir. Kısmen İbranice kısmen de Aramice yazılmış olan Zohar, Tevrat’ın (Torah) mistik bir yorumundan ibarettir. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 405.

³⁵ Adam, *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, s. 45.

Zohar’da Hz. İsmail’in doğumu İsrailoğulları için talihsizlik sayılmış ve Hz. İsmail’e duyulan kin ve olumsuz düşünceler, onun soyu olan Araplara ve daha sonra Müslümanlara da yöneltmiştir. Zohar Şemot’ta Araplar ve Müslümanlar İsrailoğullarına en çok zulmeden kavim olarak takdim edilmiştir.³⁶

Zohar’ın başka bir yerinde, İsmailoğullarının (Müslüman Araplar) Yahudilere karşı bir çok kötülük işledikleri ve onlara acı tattırdıkları belirtilmekte; Zohar’ın yazıldığı dönem tasvir edilerek, şöyle denmektedir: “Bugün İsmailîler İsrail’e hükmetmekte ve Yahudilerin inançlarının gereğini yerine getirmelerine mani olmaktadır. Ve sen, İsmail’in diasporasından daha zor bir diaspora görmedin.”³⁷

Ortaçağ Yahudi literatüründe Araplardan ve dolayısıyla Müslümanlardan kin ve nefretle bahsedilmekle birlikte, zaman zaman onların iyiliğinden ve faziletinden de bahsedilmektedir. Sura akademisinin başkanlarından Gaon Yehuda (VIII. yüzyılın ortaları) şu sözlerle bunu itiraf etmektedir: “İsmailîler geldiğinde bizi Tevrat’la meşgul olmakta serbest bıraktılar.”³⁸

Yahudi bilginler, Arapların dini hakkındaki görüşlerinde daha olumludurlar. Babil Talmudu’nun Şabat bölümünde, Raba ben Mekhasia, R. Hama ben Guria’dan naklen, “Bir İsmailî’nin tahakkümünde olmak, yıldıza tapan putperestlerin tahakkümünde olmaktan daha iyidir.” demiştir. R. Hama ben Gurion’un bu sözünde Araplar (Müslümanlar) putperestlere tercih edilmekte, dolayısıyla onların dininin putperestlik olmadığı vurgulanmaktadır. Talmud’daki bu ifade, Müslümanların dini hakkında Yahudi bilginlerine bir fikir kazandırmıştır. Yahudi bilginler Talmud’daki bu ve benzeri ifadelerden hareketle, İslâm’ın tevhit karakterli bir din olduğunu kabul etmişlerdir. Meşhur Yahudi bilgini Maymonides, İslâm’dan irtidat ettiği söylenen rabbi Obadiah’ın Müslümanların putperest olup olmadıkları sorusu üzerine, onların monoteist olduklarını belirtmiştir. Maymonides’in bu konuyla ilgili görüşleri kısaca şöyledir:³⁹

Maymonides, rabbi Obadiah’a cevap olarak gönderdiği mektupta, önce Obadiah’ın sorununu özetler ve şöyle der: “Sen, Müslümanların putperest olmadıklarını söylediğini, fakat hocanın, onların putperest olduklarını, ibadet

³⁶ Adam, *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, s. 45-46.

³⁷ Adam, *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, s. 46-47.

³⁸ Adam, *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, s. 47.

³⁹ Adam, *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, s. 47.

yerlerinde Mercury'yi taşıdıklarını iddia ettiğini naklediyorsun. Daha da ötesi, hocanın seni bu konuda uygunsuz bir şekilde terslediğini ve seni “Akılsıza aptallığınca cevap ver!” ayetine muhatap kıldığını belirtiyorsun. Araplar, hiçbir şekilde putperest değildirler. Putperestlik onların dilinden ve kalbinden çok önceleri kesilmiş ve onlar tam bir tevhidle tek bir tanrıya inanmışlardır... Onların Tanrının birliğiyle ilgili inançlarında hiçbir hata yoktur...⁴⁰

Maymonides'in Obadiah'a yazdığı mektupta, sadece Arapların (Müslümanların) putperest olup olmadıkları tartışılmamakta, aynı zamanda, Yahudilerin Yahudi olmayanlarla münasebetlerinin dinî açıdan mahiyeti de ortaya konmaktadır. Halakha, Yahudilerin putperestlerle ticarî ve sosyal münasebetleri hakkında bir takım kurallar getirmiştir. Mesela, putperest bayramlarından önce üç gün boyunca putperestlerle ticarî ilişkiye girmek, putperestlerin imal ettiği şaraptan faydalanmak Yahudilere yasaktır. Bu bakımdan, Arapların putperest olup olmadıkları, Arap topraklarında yaşayan Yahudiler için önemlidir.⁴¹

Diğer bir çok Ortaçağ Yahudi bilgini gibi Maymonides, Arapların putperest olmadıklarını, onların tek bir Tanrı'ya inandıklarını ve ona ibadet ettiklerini hükmetmiştir. Maymonides, Arapların İslâm'dan önce putperest olduklarını, “Peor”, “Mercury” ve Kemoş” adındaki putlara tapındıklarını, İslâm'dan sonra bu inancı terk ettiklerini, İslâm öncesinden kalma bugünkü uygulamalarının putperest amaç taşımadığını söylemektedir. Maymonides, Müslüman Araplar hakkındaki bu tanımlamasında onların beyanını esas almıştır.⁴²

Netice olarak, Maymonides, Müslüman Arapların ibadet yerlerinin önceden putperest nitelikli olsa da, bugün Müslümanların zihninde ve kalbinde tek bir Tanrı inancı olduğunu, dolayısıyla onlara, eski inanca ve uygulamalara bakarak putperest denilemeyeceğini belirtmektedir. Maymonides, Müslümanların kendilerini Allah'ın bir oğula sahip olduğuna inanmakla itham ettiklerini, buna misilleme olarak kendilerinin de onları, hakikate muhalif bir şekilde, putperest olarak tanımlamalarının doğru olmayacağını, yanlışla yanlışla karşılık vermenin⁴³ Tevrat'ın

⁴⁰ Adam, *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, s. 47-48.

⁴¹ Adam, *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, s. 50.

⁴² Adam, *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, s. 50-51.

⁴³ Adam, *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, s. 47-48.

ruhuna aykırı olduğunu söylemektedir. Maymonides bu sözleriyle, Arapların şahsında, İslâm'a ve Müslümanlara bakışını net bir şekilde ortaya koymuştur.⁴⁴

Maymonides'in İslâm'a ve Müslümanlara bu bakışı, Yahudiliğin Nuhîler (Bney Noah) anlayışıyla sınırlıdır. Maymonides ve diğer ortaçağ Yahudi bilginleri, İslâm'ın Nuh kanunlarını ihtiva ettiğini kabul etmektedirler. Ancak, İslâm'ın bütünüyle Yahudilik gibi vahiy dini olduğunu kabullenmekten kaçınmaktadırlar. Maymonides, Obadiah'a yazdığı mektubunda, İslâm da dahil bütün dinlerin Yahudilikten çalıntı olduklarını, ilave ve çıkarmalar yapılarak orjinal bir dinmiş gibi ortaya konduklarını belirtmektedir. Maymonides'in bu görüşü Yahudi bilginler arasında yaygındır.⁴⁵

Yahudi bilginler, öte yandan Yahudilikle İslâm arasında ciddi meselelerde önemli yakınlığın bulunduğunu da kabul etmektedirler. Rabbi Roy A. Rosenberg'e göre, monoteizm konusunda her iki din de müttefiklerdir. İkisi de ibadethanelerde insan ve hayvan temsillerinin bulunmasına izin vermemektedir. Sünnet olmak, domuz eti yememek, iki dinin diğer önemli ortak özelliklerindendir. Her iki dinin dinî otoriteleri ayinleri yöneten rahipler değil, şeriatı yorumlayan bilginlerdir. İki din arasındaki bu benzerliği göz önüne alan İsrail'in önde gelen aydınlarından Yeşayahu Liebowitz, Yahudilik ile İslâm'ın birbirine sanıldığından daha yakın olduğunu ileri sürmektedir. Bu bakımdan o: "Bet Ha-Mikdaş'ın (Süleyman Mabedi) bulunduğu tepede bir cami oluşu (Mescid-i Aksa) beni hiç rahatsız etmiyor, ama bir kilise olsaydı çok üzülürdüm." demiştir. Ona göre Yahudiliğin başlıca düşmanı Hristiyan dünyasıdır.⁴⁶

Netice olarak, Yahudi bilginler, doktrin ve gelenek bakımından İslâm'ı Yahudiliğe daha yakın bulmaktadırlar. İslâm'ı, her ne kadar onun Yahudilikten çalınma bir din olduğunu iddia etseler de, Müslümanlar için kurtuluşun vesilesi olarak kabul etmektedirler. Aynı şeyi Hristiyanlık için de söylemekle birlikte, Hristiyanlığın tevhide uzak olduğunu, bir çeşit politeist karakter taşıdığını ileri sürmekte ve Yahudileri Hristiyanlığa karşı uyarmaktadırlar.⁴⁷

Yahudi geleneğine göre, Hristiyanlık ve İslâm Yahudilik'in çocuklarıdır. Ama rabbiler, onları gayrimeşru çocuklar olarak görmektedir. Onlar, İslâm'ın monoteistik

⁴⁴ Adam, *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, s. 51.

⁴⁵ Adam, *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, s. 51.

⁴⁶ Adam, *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, s. 52.

⁴⁷ Adam, *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, s. 52.

mesajını ve onun putperestliği reddetmesini takdir etse bile İslâm'ın iddialarını kabul etmemektedirler.⁴⁸

II. YAHUDİLİK AÇISINDAN DİNLERARASI DİYALOG

Günümüzde, hem Yahudi geleneği içinde hem de Yahudiler arasında dinlerarası diyalog konusunda, Yahudi toplumunu etkileyen büyük bir kararsızlık ve endişe vardır. Bu endişeye sebep olan çeşitli faktörler bulunmaktadır. Bunlar, Yahudi toplumunun orta çağlarda öteki dinler arasındaki azınlık statüsünün yarattığı tarihi travmalar, Hristiyanlığa ve bazen de İslâm'a girme konusunda zorlanmış olma tecrübesidir. Günümüzdeki korkunun bir kısmı, Yahudi toplumunun üçte birinin imha edildiği XX. yüzyılın travmatik olaylarına dayanmaktadır. Bir başka faktör ise, İsrail devletini çevreleyen Arap komşuları ve İsrail'in tüm Filistinlilerle ilişkileri ile ilgili çözilemeyen sorunlar ve diasporadaki Yahudi topluluklarına karşı antisemitik faaliyetlerin yeniden yayılmasıdır. Bunun altında, Yahudi toplumunun sayıca az ve savunmasız oluşu yatmaktadır. Dünyada yüz milyonlarca Hristiyan ve Müslüman olmasına rağmen sadece 15-16 milyon Yahudi vardır. Rabbi Magonet'e⁴⁹ göre, dinlerarası diyalogun değeri ve taşıdığı riskler Yahudi tarihinin erken dönemlerinde görülebilir.⁵⁰

Dinlerarası diyalog konusunda, Yahudi toplumuna kararsızlık veren bir başka durum ise onların öteki hakkındaki tecrübeleridir. Bu tecrübe, onların kendi ülkelerinde güvende yaşayan bir toplum olarak değil, kendi ülkelerinden uzakta, sürgünde bir toplum olarak yaşamalarıdır.⁵¹

Prof. Dr. Mehmet Aydın'a göre, dinlerarası diyalog açısından Yahudiliğin, diğer insanlara ve dinlere nasıl tavır aldığı konusunda çelişkili tavırlar dikkat çekmektedir. Buna göre, Yahudilik tarihi açısından konuya yaklaşmak gerekecektir. Yahudiliğin kök itibarıyla Hz. İbrahim'e dayanmasıyla Yahudi tarihinin Mezopotamya'ya, oradan Kenan diyarına ve oradan da Mısır'a ve sonunda tekrar

⁴⁸ Jacques Waardenburg, "Christians, Muslims, Jews and Their Religions", *Islam and Christian-Muslim Relations*, Vol. 15, No. 1, January 2004, s. 14.

⁴⁹ Jonathan Magonet, günümüzdeki meşhur Yahudi din bilgini rabbi, akademisyen ve önde gelen Kitab-ı Mukaddes bilginlerinden biridir. İlerlemeci Yahudilik Dünya Birliği (World Union of Progressive Judaism) Başkan Yardımcısı olup Hristiyan-Yahudi ve Yahudi-Müslüman diyalogu ile aktif olarak ilgilenmektedir.

⁵⁰ Magonet, *Talking to the Other...*, s. 11.

⁵¹ Magonet, *Talking to the Other...*, s. 13-14.

Kenan’a dönüş sürecinde pek çok yabancıyla birlikte yaşadığı tarihî bir gerçektir. Yahudilerin dört yüz yıldan fazla bir zaman Mısır’da kalmaları ve Mısırlılarla birlikte yaşamaları, daha sonra ise Kenanlılarla Filistin’de aynı toprakları paylaşmaları onların farklı milletlerle diyalog içinde olabileceğini göstermektedir. I. Mabed dönemi ile başlayan Yahudi idealleri, sürgün dönemi, Yahudi kimliğinin yeniden tespiti, içe kapanmışlığın meydana getirdiği diyalogsuzluk, hep Yahudilerin diğer insanlara karşı olan tavırlarını belirlemiştir. Yahudilerin siyasî hâkimiyetlerini yitirmeleri, dinî hayatlarının yaşanmasında birtakım sıkıntılara sebep olmuştur. Bunun için, Yahudi olmayanlara karşı Yahudi kutsal kitabı Tevrat’ta “seçilmiş kavim”, “kutsal kavim” ifadeleri kullanılırken, diğer yandan da Yahudilerin diğer milletlere de açık olduğu ifadeleri kullanılmaktadır.⁵²

Yahudilik açısından diyaloga baktığımız zaman Tevrat’a göre insanların hepsinin Adem’de kardeş ve Ademî olduğu fikri, diyalogun başlangıcı açısından önemlidir. Yine Yahudilerin kurtuluşu sadece kendi dinlerinde görmemeleri diyaloga açık olduklarını göstermektedir.⁵³

Yahudilikte genel olarak Yahudilerle Yahudi olmayanlar (Müslüman ve Hristiyanlar) arasında dinlerarası diyalog, Ortodoks Yahudi toplumu içinde tartışmaya yol açan bir meseledir. Ortodoks Yahudiler, dinlerarası diyaloga pek az katılmakta ve dinlerarası diyalogdan kaçınmaktadırlar. Bununla birlikte, bazı modern Ortodoks Yahudiler, dinlerarası diyaloga katılmaktadırlar. Yahudiler, Hristiyanların kendilerine misyonerlik amacıyla yaklaşımlarından çekinmekte, ayrıca taraflar arasında kurulacak yakın temasların asimilasyonu ve karışık evlilikleri arttıracığından endişe etmektedirler.

Muhafazakar, Reform, Yenidenyapılanmacı Yahudilik ve mensupları, diğer dinlerle diyaloga daha fazla açık olup, dinlerarası diyalogu teşvik etmekte ve bu mezheplere mensup rabbiler dinlerarası diyaloga girmektedirler. Bireysel Ortodoks rabbiler dinlerarası diyalogda aktiftirler. İsrail ve Vatikan arasındaki Temel Anlaşma’nın (The Fundamental Agreement)⁵⁴ son kısmında, Kudüs’te büyük bir

⁵² Mehmet Aydın, “Diyalog Açısından İlahî Dinlerin Birbirlerine Yaklaşımı”, *DİB Uluslararası Avrupa Birliği Şurası Tebliğ ve Müzakereleri II (3-7 Mayıs 2000)*, DİB Yay., Ankara, 2000, s. 510.

⁵³ Bkz. Baki Adam, “Yahudiliğin İslâm’a ve Hristiyanlığa Bakışı”, *Dinler Tarihi Araştırmaları I, (Sempozyum 1996)*, Ankara, 1998, s. 147-153.

⁵⁴ 30 Aralık 1993’te imzalanan anlaşma, İsrail ile Vatikan arasında diplomatik ilişkilerin yolunu açmıştır.

dinlerarası konferans toplandı. İsrail Hahamlığı'nın üyelerinin bu konferansa iştirak etmesi planlandı. Ancak Haredi rabbilerin baskısı altında, Aşkenazi⁵⁵ Başshahamı dahil toplantıya katılmayı planlayan üyeler, birer birer katılımlarını iptal etmişlerdir.⁵⁶

Buna ilaveten dinlerarası diyalogu savunması sebebiyle sapkınlıkla suçlanan bazı Yahudi din bilginlerinin yanısıra dinlerarası diyalog faaliyetlerine katılan Yahudi liderleri eleştiriyi de karşılaşmaktadırlar. Örneğin Yahudi-Müslüman diyalogu ile ilgili konularda cesaret gösteren ve diyalog toplantılarına iştirak eden Yahudi liderleri eleştiriye maruz kalmışlardır.⁵⁷

İsrail'de uzun yıllardır yaşamakta olan yazar Robin Twite (d. 1932), İsrail'de Dinlerarası Diyalog Aktivitesi "Interfaith Activity in Israel" adlı makalesinde belirttiğine göre, Ortodoks Yahudilerin çoğu, diğer dinlerin mensuplarını bütün düzeylerde mücadele edilmesi gereken düşman varlıklar olarak görme eğiliminde olup, diğer dinlerin mensuplarıyla diyalog meydana getirecek herhangi bir gayrete aktif olarak karşı çıkmaktadırlar. Bu yüzden, İsrail'de Yahudi dinî liderlerin çoğu ve onların toplulukları diyaloga oldukça ilgisiz ve hatta dinlerarası anlayışa karşı çıkmaktadırlar. Bugün, İsrail'deki Müslümanlar (hem liderler hem de cemaatler), Ortodoks Yahudi rabbilerin çoğu ve Ortodoks Yahudi toplulukları fiilen dinlerarası

⁵⁵ Aşkenazi (çoğulu Aşkenazim), klasik İbranice'de "Alman" demektir. Ataları Almanya, Kuzey Fransa, İngiltere, Polonya, Rusya ile Orta ve Doğu Avrupa'nın diğer ülkelerinde yaşamış olan Yahudilerin ortak adıdır. Bkz. Israel Shahak-Norton Mezvinsky, *İsrail'de Yahudi Fundamentalizmi*, Çev. Ahmet Emin Dağ, Anka Yay., 2. bs., İstanbul, 2004, s. 31.; Besalel, "Aşkenazim", YA, c. I, s. 83.

⁵⁶ Shamir, *Acceptance of the Other: Liberal Interpretations of Islam and Judaism in Egypt and Israel*, s. 34-35.; Jacques Waardenburg, *Muslims and Others: Relations in Context*, Walter de Gruyter, Berlin & New York, 2003, s. 69.; Sandra B. Lubarsky, "Deep Religious Pluralism and Contemporary Jewish Thought", *Deep Religious Pluralism*, David Ray Griffin (ed.), Westminster John Knox Press, Louisville, 2005, s. 113.; Besalel, "Goy", YA, c. I, s. 192.; Robin Twite, "Interfaith Activity in Israel", *The Israel Review of Arts and Letters*, 1 November 1999/109. http://www.mfa.gov.il/MFA/MFAArchive/1990_1999/1999/11/Interfaith%20Activity%20in%20Israel (27.10.2008); Jonathan Rosenblum, "No to Interfaith Dialogue", *Baltimore Jewish Times*, December 5, 2003. <http://www.jewishmediaresources.com/658/no-to-interfaith-dialogue> (06.04.2008); David Rosen, "Orthodox Judaism and Jewish-Christian Dialogue", http://www.bc.edu/research/cjl/meta-elements/texts/center/conferences/soloveitchik/sol_rosen.htm (06.05.2008); http://en.wikipedia.org/wiki/Interfaith#Dialogue_between_Judaism.2C_Christianity_and_Islam (06.01.2008); http://en.wikipedia.org/wiki/Jewish_views_of_religious_pluralism#Views_on_Jewish-Muslim_dialogue (06.01.2008)

⁵⁷ "The Dialogue Dilemma", *The New York Jewish Week*, November 14, 2007. http://www.thejewishweek.com/viewArticle/c51_a1036/Editorial__Opinion/Editorial.html (10.04.2009)

diyaloğun dışındadır. Dinlerarası diyalog faaliyetlerinde tam olarak temsil edilenler Yahudi düşüncesinin liberal kanadı ve bazı bireysel dinî liderlerdir.⁵⁸

Yahudiliğin dinlerarası diyaloga bakışında, hem olumlu hem de olumsuz görüşler vardır. Çağdaş Yahudi din bilgini rabbiler ve düşünürlerin dinlerarası diyaloga bakışında farklı yaklaşımlar dikkati çekmektedir. Yahudi din bilgini rabbiler ve düşünürler arasında dinlerarası diyaloga karşı çıkanlar olduğu gibi, diyalogu ve diyaloga girmenin gerekli olduğunu savunanlar, diyalog girişimlerine şüpheyile bakanlar vardır.

Yahudi mezheplerinin dinlerarası diyaloga yaklaşımları da farklılık göstermekte olup olumlu ve olumsuz görüşleri içinde barındırmaktadır. Ortodoks Yahudilik ve mensupları, Hristiyanlık ve İslâm bağlamında, dinlerarası diyaloga olumsuz bakarken, Ortodoks Yahudilikten farklı olarak, Ortodoks olmayan (Non-Orthodox) Reformist, Muhafazakar, Liberal, İlerlemeci Yahudi cemaatleri olumlu yaklaşılmaktadırlar. Diasporadaki Yahudilerin İslâm'a ve Müslümanlara yaklaşımı daha ılımlı olup diyalog faaliyetlerine katılmaktadırlar. Bir çok Reformist ve Muhafazakar Yahudi din bilgini rabbi Müslümanlarla diyaloga isteklidirler.⁵⁹

Yahudi Din Bilginlerinin Diyalog Konusundaki Yaklaşımları

Diyalog konusunu ele alan Yahudi din bilginleri Tevrat'ta muhtelif bölümlere atıf yapmakta ve bu ilgili yerleri teolojik bir delil olarak kullanılmaktadırlar. Mesela günümüzün önemli Yahudi teologlarından Jacob Neusner (d. 1932) Yahudi-Hristiyan diyalogunu ele aldığı “Bir Rabbi İsa ile Konuşuyor”⁶⁰ isimli eserinde “Komşunu kendin gibi seveceksin.”⁶¹ şeklindeki meşhur öğretiyeye; bir başka yerde, “Hak olanı yapmak, merhameti sevmek ve Allah'ınla alçak gönüllü olarak yürümekten başka Rab senden ne ister?”⁶² cümlesine atıf yapmaktadır. Rabbi Prof. Dr. Jonathan Magonet ise Yahudi-Hristiyan-Müslüman diyalogunu ele aldığı “Öteki ile Konuşmak: Hristiyan ve Müslümanlarla Yahudi Dinlerarası Diyalogu” isimli

⁵⁸ Twite, “Interfaith Activity in Israel”.

⁵⁹ Muhammad Shafiq-Mohammed Abu-Nimer (Eds.), *Interfaith Dialogue: A Guide for Muslims*, The International Institute of Islamic Thought, 1st edition, 2007, s. 84.

⁶⁰ Jacob Neusner, *A Rabbi Talks With Jesus*, McGill-Queen's University Press, Revised Edition, 2000, s. 9.

⁶¹ Bkz. Levililer, 19:18.

⁶² Bkz. Mika, 6:8.

eserinde “Selameti ara ve onun ardınca koş.”⁶³ vb. çeşitli bölümlere; rabbi David Rosen ise, “Dinlerarası Diyalog ve Yahudi-Hristiyan Diyalogu”⁶⁴ adlı makalesinde ilgili bölümlere⁶⁵ atıf yapmaktadırlar.

a. Dinlerarası Diyaloga Olumlu Yaklaşanlar

Dinlerarası diyaloga olumlu yaklaşan Yahudi din bilgini rabbiler ve düşünürler arasında Rabbi Jonathan Magonet, Rabbi A. James Rudin, Rabbi David Hartman, Rabbi Walter S. Wurzbürger, Rabbi David Rosen, Rabbi Jan Katzew, dinlerarası diyalogu savunan XX. yüzyılın önemli Yahudi filozofu Martin Buber (1878-1965), Yahudi teolog David Novak, Rabbi Norman Solomon ve Türkiye Musevileri Hahambaşı Rav İsak Haleva vb. isimleri sayabiliriz.

Şimdi sırasıyla dinlerarası diyaloga olumlu yaklaşan Yahudi din bilgini rabbiler ve düşünürlerin diyalog konusundaki görüşlerini ele alalım.

1. Rabbi Jonathan Magonet (d. 1942)

Rabbi Jonathan Magonet, Öteki ile Konuşmak: Hristiyanlar ve Müslümanlarla Yahudi Diyalogu (Talking to the Other: Jewish Interfaith Dialogue with Christians and Muslims) adlı eserinde dinlerarası diyaloga olumlu yaklaşmakta, gerçek diyalogun imkanı, değeri ve diyalogu destekleyecek olan evrensel değerlere işaret etmektedir.

R. Magonet’e göre, Yahudilikte diyalog vardır, çünkü Yahudi geleneğinde diyalogun örneği mevcuttur. Dinlerarası diyalog, Tevrat’ın ilk kitabı Tekvin’de⁶⁶ yer almaktadır.⁶⁷ Yahudi geleneğindeki ilk dinlerarası karşılaşma, Abram (İbrahim) ve Salem kralı Melkisedek arasındadır. Salem kralı Melkisedek Abram’la bir araya

⁶³ Bkz. Mezmurlar, 34:14.

⁶⁴ Magonet, *Talking to the Other...*, s. 10.; David Rosen-Richard Marker-Seymour D. Reich, “Seek Peace and Pursue: It A Jewish Call to Muslim-Jewish Dialogue”, *International Jewish Committee on Interreligious Consultations*.

http://www.usc.edu/schools/college/crcc/private/cmje/news/Seek_Peace_and_Pursue_It_Final.pdf (24.11.2008); David Rosen, “Interreligious Dialogue and the Jewish-Christian Dialogue” Rome, January 17, 2007.

<http://rabbidavidrosen.net/Articles/Christian-Jewish%20Relations/Interreligious%20Dialogue%20and%20the%20Jewish-Christian%20Dialogue%20Jan%202007.doc> (06.05.2009)

⁶⁵ Bkz. Malaki, 1:11, 3:16; İşaya, 54:6.

⁶⁶ Bkz. Tekvin, 14:18-22.

⁶⁷ Magonet, *Talking to the Other...*, s. 17-18.

geldiğinde, Tanrı’dan Abram’ı kutsamak için izin ister. Abram sonra, “YHWH Elyon” adına bir yemin eder. Abram ve Melkisedek bir araya gelir, birbirlerine karşılıklı destek verir ve aynı Tanrı adına kutsama sunarlar. Burada gerçek dinlerarası diyalogun imkanına işaret edilmektedir.⁶⁸

R. Magonet, dinlerarası diyaloga girmenin gerekliliğini savunmakta ve diyalog hakkında şunları söylemektedir:

1. Diyalog, güven, karşılıklı saygı, arkadaşlık ve sevgiyi inşa edecek olan tek yaklaşımdır.

2. Öteki ile diyalog, çoğunlukla insanın kendisiyle yaptığı diyalogdur.⁶⁹ Diyalog, ötekini onun kendi terimleri ile tanımamızı gerektirir.⁷⁰

3. Diyalog, bizim için barışın temini ve sürdürülmesinde kullanılabilecek araçlardan biridir. Günümüzde diyalog konusu marjinal değil, merkezi önemi olan dinî bir görevdir.⁷¹

4. Diyalog, özel gruplar yahut bireylerin bir araya gelme konusunda gönüllü olmasını gerektirir.⁷²

5. Geçmişte yapılan hataların farkına varılması konusunda otokontrole sahip olma ve “öteki”ne yönelik insiyatifi ele alma konusunda mevcut sorumluluğun kabulü, diyalogun ve netice olarak da uzlaşmanın gerekli önkoşullarıdır. Bu görüş, Talmudik risale “Pirqe Avot”un Babalar Bölümü’ndeki (Pirqe Avot, 4:1) bir klasik Yahudi ifadesinde geçmektedir. Buradaki ifadede “Bir gibbor, büyük kişi yahut savaşçı kimdir? O kendi arzularını kontrol edendir.”⁷³ denilmektedir.

6. Günümüzde, bizim anladığımız şekilde, herhangi bir dini grubun karşı tarafın galip gelme amacıyla diyaloga yaklaşımı halinde, dinlerarası diyalog imkansızdır.⁷⁴

7. Sosyal ve politik eşitsizlik durumlarında, resmî anlamda “diyalog” imkansız olurken, ancak bireyler arasındaki özel karşılaşmalarda diyalog mümkün

⁶⁸ Magonet, *Talking to the Other...*, s. 17-18.

⁶⁹ Magonet, *Talking to the Other...*, s. 9, 33.

⁷⁰ Magonet, *Talking to the Other...*, s. 155.

⁷¹ Magonet, *Talking to the Other...*, s. 10.

⁷² Magonet, *Talking to the Other...*, s. 62.

⁷³ Magonet, *Talking to the Other...*, s. 62.

⁷⁴ Magonet, *Talking to the Other...*, s. 13.

olabilir. Çünkü iki potansiyel ortak, eşit şartlarda bir araya gelmez. İstismar olasılığı daima mevcuttur ve bu da diyalogu tahrip etmektedir.⁷⁵

R. Magonet diyalog konusunda üzerine düşen görevi şöyle ifade etmektedir: Bizim dinlerarası diyalogda öncü olma ve diyalogu devam ettirmede özel bir görevimiz vardır. Açıklık ve esnekliğimiz bize, sosyal, politik, teolojik alanlar ve tüm düzeylerde diğer toplumlarla birlikte çalışma özgürlüğü vermektedir. Üstelik liberal geleneğimiz, diyalog sürecine yaklaşımda alçakgönüllü bir tavır sergilemek gibi bazı değerli nitelikleri bize vermelidir. Alçakgönüllülük, duyduklarımız hakkında herhangi bir hüküm vermeden veya konuşma ihtiyacı hissetmeden önce, dinleme konusunda bize izin vermektedir.⁷⁶

R. Magonet'e göre, diyaloga girenler için iki tür süreç vardır. Öteki ile ilgili diyalog görüşmeleri esnasında, Yahudi toplumu kendi toplumunu kaybetme riskiyle karşı karşıyadır. Aslında kendi dindaşlarından ziyade, diyalog konusunda benzer bir ilgiye sahip diğer dinlerin mensuplarıyla meşgul olmak daha kolaydır. Genellikle diyalogun en zor kısmı, Yahudilerin kendi toplumuna geri dönmesi ve diyalogun ne anlama geldiğini ve niçin önemli olduğunu onlarla aynı tecrübeye sahip olmayanlara nakletmek ve kendilerine ihanet edilmediğine dair onların güvenlerini tekrar tazelemektir. Bu yeni insiyatifin başarısı, Yahudilerin kendi toplumlarına geri dönerek diyaloga girebilmeleri ve bunu başarmak için birbirlerine yardım etmelerine dayanacaktır.⁷⁷

R. Magonet'e göre diyalogdaki riskler iki türdür. Birinci risk, konuşulması gereken problemlerle birlikte "öteki" ile diyaloga girmektir. İkinci risk, böyle bir diyaloga girme neticesinde kişinin ait olduğu toplumuyla teması kaybetmesidir. Diyalogla ilgili günümüzdeki bir diğer risk ise, tüm Avrupa'da ırkçılık, antisemitizm, İslâmofobinin artması, insan vakarı ve değeri konusundaki diğer suistimallerdir. R. Magonet, öteki ile diyaloga girmenin onu, kendi dindaşlarıyla diyaloga daha fazla açık hale getirdiğini söylemektedir.

Genellikle diyalog, formalitelerin ötesinde pek çok düzeyde insanı zenginleştiren önemli manevi bir faaliyettir. Diyalog, yalnızca insanlar eşit olarak ve kendilerine saygı duyarak temasa geçtiklerinde işlerlik kazanabilir. Diyalog tarafların

⁷⁵ Magonet, *Talking to the Other...*, s. 13-14.

⁷⁶ Magonet, *Talking to the Other...*, s. 22.

⁷⁷ Magonet, *Talking to the Other...*, s. 79.

bir araya gelme teşebbüslerinde ve aynı dinden olanlar arasındaki uzlaşmada olumlu bir etkiye sahip olabilir. Yahudilerin Batı’da ortaya çıkan İslâm’ın bütünüyle kötü gösterilmesine katılmaları ahlakî olarak doğru değildir.

Ortadoğu’da politik ve dinî sorunlar iç içedir. Diyalog bir düşünce atmosferi yaratmada yardımcı olabilir, bu sayede geliştirilecek olumlu tutumlar, politik koşulların değişmesini netice verir. Ancak hiç kimse diyaloga yapabileceği katkının büyüklüğünü azımsamamalıdır.⁷⁸ Diyalog aynı zamanda, ötekine acı veren şeyleri bilme konusunda insanın empati yapmasını sağlar.⁷⁹

Müslümanlarla diyalog başlangıçta, Ortadoğu’daki çatışmanın bir sonucu olarak ortaya çıkmış; İsrail, Filistin ve onların İslâm dünyasındaki Arap komşularıyla aralarındaki politik mücadelelerin ötesinde bir kabul olarak kendini göstermiştir. Batı Avrupa’da azınlık olarak yaşayan Müslüman toplulukların sayısının artması, dinî azınlık olarak Müslümanlarla pek çok ortak problemi paylaşan Yahudiler için, birbirlerini tanımada merak ve en azından pragmatik düzeyde mümkün olan desteğin verilmesi konusunda imkanlar doğurdu.⁸⁰

Yahudilerle Müslümanlar arasındaki yanlış anlamalar ve önyargılar nasıl düzeltilabilir ve bunlarla mücadele edilebilir? Her iki geleneği -Yahudilik ve İslâm- destekleyen ahlakî düsturları müşterek olarak geliştirme adına birlikte çalışmalıdır. Yahudilik ve İslâm, modern dünya için sürekli olarak önemli ahlakî ilkeler sistemi sunmaktadır. Örneğin Yahudiler ve Müslümanlar genellikle ırkçılığa karşı ulusal mücadeleye birlikte giriyorlar. Bunu temin etmek suretiyle toplumun eşit ve aktif üyeleri olarak her iki dinin mensupları kendi kültürel farklılıklarını koruyabilirler.⁸¹

R. Magonet Yahudi-Müslüman diyalogunun sağlanması, yanlış anlamalar ve önyargıların düzeltilmesi konusunda bazı tavsiyelerde bulunmaktadır:

1. Doktorlar, avukatlar, din bilginleri, öğretmenler, akademisyenler ve benzerlerinden oluşan özel gruplar kurulmalı.
2. İbadethaneler ve okullara karşılıklı ziyaretler düzenlenmeli.
3. Paylaşılan sosyal ve politik faaliyetlerde uygun partnerler arasında toplantılar koordine edilmeli.

⁷⁸ Magonet, *Talking to the Other...*, s. 173.

⁷⁹ Magonet, *Talking to the Other...*, s. 175.

⁸⁰ Magonet, *Talking to the Other...*, s. 90.

⁸¹ Magonet, *Talking to the Other...*, s. 176.

4. Mevcut diyalog imkanları veya organizasyonları desteklenmeli ve yeni insanlar diyaloga iştirak etme konusunda teşvik edilmeli.
5. Geçmişte veya günümüzde diyaloga katılmaya istekli olan Müslüman organizasyon ve merkezlerle beraber çalışma teşvik edilmeli, bölgesel dinlerarası gruplar ve faaliyetler oluşturulmalı.
6. Jewish Chronicle ve diğer dergilere Müslümanların, Müslümanların yayınlarına da Yahudilerin katkısı teşvik edilmeli.
7. Yahudi ve Müslümanlar arasında paylaşılan değerleri gösteren dokümanların basım ve dağıtımını teşvik edilmeli.
8. İslâm hakkındaki basmakalıp yargılar “Cihad” ve Yahudi geleneğindeki “kutsal savaş”, “göze göz” vb. bazı terimlerin yanlış kullanımı hususunda Yahudi ve Müslümanlar kendilerini denetlemeli.
9. Dinî bayramlardan yararlanılmalı.
10. Aşırılık, antisemitizm ve İslâmofobi ile mücadele edilmeli.
11. Diplomatik bağlar mümkün olduğunca sürdürülmeli.⁸²
12. Karşılıklı temasların artırılmasına özen gösterilmeli, Müslümanlarla ilgili korkular konusunda daha duyarlı olmaya çalışılmalı.
13. Yahudi okullarında olduğu gibi Müslüman okullarının da devlet desteği alması için Müslümanlarla dayanışma içinde mücadele edilmeli.
14. Nerede karşılaşılsa karşılaşılsın, İslâm hakkındaki basmakalıp önyargılara karşı mücadele etmeye ihtiyaç vardır. Aynı zamanda, önyargıların her türlüsüne karşı mücadele etme sorumluluğunun da farkında olunmalıdır.⁸³

R. Magonet bu tavsiyelerinin ardından diyalogla ilgili göreve dair şunları ifade etmektedir:

Bazı Yahudiler ve Yahudi gruplar Bosna’da Müslümanlara yapılan etnik temizlik ve ülkenin parçalanması konusuna karşı olduklarını dile getirdiler. Bu hususta her ne kadar hayal kırıklığı gözükmüyor olsa da, bu görev sürdürülmeli ve mümkün olduğunca Müslümanlara yardım edilmelidir. Yahudi-Müslüman diyaloguna doğru, henüz bazı küçük adımlar atılmış, ancak bunlar yeterli değildir.⁸⁴ Örneğin, El-Halil Camii’nde katledilen Müslümanlar anısına İngiltere’de Batı

⁸² Magonet, *Talking to the Other...*, s.176-178.

⁸³ Magonet, *Talking to the Other...*, s.181-182.

⁸⁴ Magonet, *Talking to the Other...*, s.181.

Londra (West London) Sinagogu'nda 6 Mart 1994'te bir anma ve dayanışma programı düzenlenmiştir. Bu faaliyet, Yahudi-Müslüman diyalogu ve İsrail-Filistin diyalogu ile ilgilenenlerin yaptığı özel küçük bir teşebbüstür.⁸⁵

2. Rabbi A. James Rudin (d. 1934)

Rabbi A. James Rudin'e göre, hiçbir Yahudi diğer katılımcıların nereden geldiğine dair bilgisi olmaksızın dinlerarası diyaloga girmemelidir.⁸⁶ Amerikan dinî çoğulculuğu, Yahudi ve Müslümanları birbirleriyle diyaloga girmeleri konusunda teşvik etmektedir. Amerika'da Müslüman ve Yahudiler asimilasyon, inanca ve eğitime karşı kayıtsızlık, genç neslin dinî kimliğini kaybetme endişeleri vb. ortak meselelerle karşı karşıyadırlar ve bu meseleler taraflara dinlerarası diyalog görüşmeleri için ciddi fırsatlar sunmaktadır.⁸⁷

R. Rudin'e göre, Yahudilerle Müslümanlar arasında diyalog konusunda bazı engeller bulunmaktadır.⁸⁸ Ancak bu engelleri aşmada diyalog sürecinde bazı spesifik problemler, genel konular, eğitim materyalleri... vb. temalarda müşterek hareket etmek mümkündür. Diyaloga katılan bireylerde veya gruplarda hiçbir gizli gündem olmamalıdır.⁸⁹

3. Rabbi David Hartman (d. 1931)

Meşhur, İsrailli neo-liberal Yahudi teologlarından Ortodoks rabbi David Hartman, ahlakî, felsefî ve dinî alanlarda dinlerarası diyalogu desteklemektedir. O, bu noktada teoloji hariç her alanda Yahudi-Hristiyan diyalogunu onaylamış olan akıl hocası R. Soloveitchik'ten ayrılmaktadır. R. Hartman, R. Soloveitchik'in tutumunu haddinden fazla savunmacı ve tecrit edici olarak kabul etmektedir. R. Hartman'a göre Yahudiler, dünyanın parçasıdırlar ve kendi savunmasızlık hissinin üstesinden gelmeleri gerekmektedir.⁹⁰

⁸⁵ Magonet, *Talking to the Other...*, s.183-184.

⁸⁶ Bkz. Rudin, *A Jewish Guide to Interreligious Relations*, s. VI.

⁸⁷ Rabbi Rudin tarafından Yahudiler için hazırlanmış olan *A Jewish Guide to Interreligious Relations*, Yahudilerin diğer dinlerle ilişkileri için bu alanda hazırlanmış önemli bir eserdir. Geniş bilgi için bkz. Rudin, *A Jewish Guide to Interreligious Relations*, s. 54-55. vd.

⁸⁸ Rudin, *A Jewish Guide to Interreligious Relations*, s. 55.

⁸⁹ Rudin, *A Jewish Guide to Interreligious Relations*, s. 66.

⁹⁰ Shamir, *Acceptance of the Other: Liberal Interpretations of Islam and Judaism in Egypt and Israel*, s. 29-30.

R. Hartman, R. Soloveitchik'in Karşılaşma "Confrontation" adlı makalesindeki görüşlerini, teolojik diyalogu yasaklayıcı standart yaklaşım olarak benimsememektedir. R. Hartman'a göre korku, yalnız başına dinlerarası diyalog değildir. Çünkü R. Soloveitchik, bu diyaloga girecek olan yanlış Yahudi modeliyle ilgilenmektedir. Hristiyanlar tarafından diyalog, tarihî olarak karşılıklı saygı atmosferinde uygulanmadı. Tek bir karşılaşmaya dahil olan Hristiyanlık, çoğunlukla Yahudilik'i bir araç olarak görmüştür. R. Soloveitchik'in endişeleri, sadece modern Yahudi tarafından kabul edilebilecek bir yaklaşımdır. R. Hartman'a göre, bu yüzden "Karşılaşma" siyasî bir responsum yani fetvadır. Onun şekli, çoğunlukla uzlaşma ve uzlaştırmayı hedefleyen umumî bir tartışmanın yapısı tarafından dikte edilmektedir.⁹¹

R. Soloveitchik'in teolojik dinlerarası diyalogun imkansızlığını savunan yaklaşımının aksine, dinî alanda dinlerarası diyalogu destekleyen R. Hartman'ın diyalog yaklaşımı daha kapsayıcı bir yaklaşımdır.

4. Rabbi Walter S. Wurzburger (1920-2002)

Ortodoks rabbi Walter S. Wurzburger de sosyal, siyasal ve ekonomik alanda dinlerarası diyaloga girmenin gerekli olduğunu savunmaktadır. R. Wurzburger, dinlerarası diyalog faaliyetlerinde diyalektik yaklaşım göstermektedir. Bir orta nokta meydana getirerek ne teolojinin sorunlarını tartışmakta, ne de yalnızca sosyal boyutu tartışarak kendisini sınırlamaktadır. O, dindar Yahudilerin dünya ile ilgili kendi antropolojik perspektifini tartışabileceğine dikkat çekmektedir.

Diyalog konusunda şunları ifade etmektedir: "...Laik bir insan olarak diyaloga girmiyoruz; ama dinî bir antropolojiyle giriyoruz. Biz dinleri mukayese edip karşılaştırmadığımız müddetçe, tövbe gibi konular hakkında Yahudi perspektifinin kendisini takdimi, bir problem oluşturmaz. İnsan saygınlığı, sosyal dayanışma ve yoksula yardım etmek bütünüyle Kitab-ı Mukaddes antropolojimizle (Biblical anthropology) alakalı emirlere dayanmaktadır. Kitab-ı Mukaddes antropolojimiz olarak tövbeye katılmamız bu yüzdendir."⁹² İçerik itibarıyla benzer mesajları taşıyan

⁹¹ David Hartman, *Love and Terror in the God Encounter: The Theological Legacy of Rabbi Joseph B. Soloveitchik*, Vol. 1 (Woodstock, Vt.: Jewish Lights Publishing, 2001) ch. 5., s. 156.'den naklen Rynhold, "The Philosophical Foundations of Soloveitchik's Critique of Interfaith Dialogue", *The Harvard Theological Review*, Vol. 96, No. 1, Jan., 2003, s. 106.

⁹² Alan Brill, "A Tiny But Articulate Minority", *Tradition*, Vol. 41, No. 2, Summer 2008, s. 15.

dinlerin mensuplarının dinlerarası diyaloga grimeleri son derece doğal bir gerekliliktir.

5. Rabbi David Rosen (d. 1951)

Bireysel Ortodoks rabbiler dinlerarası diyalogda aktiftirler. Günümüzde dinlerarası diyalogla bireysel olarak ilgilenen Ortodoks Yahudi din bilginleri arasında rabbi David Rosen zikredilmelidir. R. Rosen, 1993'te İsrail'in tanınmasıyla sonuçlanan Vatikan'la görüşmelerde büyük bir rol oynamıştır.⁹³ Dinlerarası diyalogla yoğun olarak ilgilenen R. Rosen yazılarında, diyalogu sistematik olarak kavramlaştırmıştır. O, diyalogu şöyle tarif etmektedir: "Diyalog toplumun selameti için pragmatik bir zorunluluktur."⁹⁴

İrlanda Başhahamı olarak hizmet etmiş ve halen Amerikan Yahudi Komitesi'nin Dinlerarası İlişkiler Uluslararası Direktörü olan R. Rosen, çoğunlukla Hristiyan konuşmacılarla ama zaman zaman da Müslüman konuşmacılarla diyaloga girmektedir. O, Yahudi-Hristiyan dinlerarası görüşmelerine Müslümanların katılımını teşvik etmekte ve üçlü forumlar oluşturmaktadır. Diğer taraftan R. Rosen, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm arasında "öteki" hakkında temel bir farklılık olduğuna, teolojik olarak Yahudiliğin, Hristiyanlık veya İslâm'a kendisini anlatmak için konuşmakla yükümlü olmadığına, bununla birlikte Hristiyanlık ve İslâm'ın, kendi atalarını konuşmaktan başka hiçbir seçime sahip olmadığına işaret etmektedir.

R. Rosen, Yahudiler için "Öteki" ile diyaloga girmenin sadece menfaate dayalı bir mesele olmadığını, aynı zamanda bunun hem entelektüel hem de İbrahimî dinler tarafından paylaşılan ilkeler ve değerlerin ortak noktalarını temel alan manen zenginleştirici bir çaba olduğunu savunmaktadır.⁹⁵ O, bu fikri peygamber Malaki'nin

⁹³ Shamir, *Acceptance of the Other: Liberal Interpretations of Islam and Judaism in Egypt and Israel*, s. 32.; Twite, "Interfaith Activity in Israel".

⁹⁴ David Rosen, "Dialogue in a New Millenium: Religious Identity and Encounter", *The Jerusalem Post*, Internet Edition, 2000. <http://info.jpost.com/2000/Supplements/Millennium/encounters1.html>. (22.11.2008)

⁹⁵ Shamir, *Acceptance of the Other: Liberal Interpretations of Islam and Judaism in Egypt and Israel*, s. 32.

sözlerinde⁹⁶ görmektedir. R. Rosen’e göre, diyalogun amacı farklılıkları yok etmek değildir.⁹⁷

6. Rabbi Jan Katzew

Amerikalı Reformist rabbi Jan Katzew,⁹⁸ Müslüman liderler ve eğitimcilerle hem akademik hem de umumi diyaloga girdiğini ifade etmektedir.⁹⁹

Amerikalı Reformist R. Katzew, Öteki’nden Kardeşe “From Other to Brother” adlı makalesinde, diyalog ve Yahudi-Müslüman diyalogu hakkında özetle şunları söylemektedir:

Diyalog, doğal olarak gelmeyebilir veya kendiliğinden oluşmayabilir. Diyalog, öğrenilmiş ve tecrübe edilmiş bir beceridir. Diyalog, bu süreçte katılımcılara tamamen yabancı olabilir. Onlar, tartışma ve müzakereyle iyice tanışabilirler. Bu forumların her ikisinde de amaç kazanmaktır. Bir tartışmada amaç, çarpışan ve çatışan bakış açıları dahil her çeşit görüşü bütünüyle ortaya koymaktır.

Yine de diyalog, nitelik olarak farklıdır. Diyalog, sonucu asla sıfır olmayan bir toplama faaliyetidir. Katılımcıların her biri, bir galip olarak düşünülmedikçe, diyalogda hiçbir galip yoktur. Tarafların puan kazanmak gibi bir girişimi de yoktur. Gerçekte diyalog, her iki katılımcının paylaşacağı ortak bir amaç bulma ve uyum çabasıdır. Ancak bu, farklılıkların gözardı edilmesi veya gizlenmesi anlamına gelmemekte, aksine verilmiş olan farklılıklar taraflarca tanınmaktadır. Çünkü diyalogun şekli, olağandışıdır. Özellikle de Yahudi-Müslüman diyalogu bağlamında, diyaloga giriş kurallarının açık olması önem arz etmektedir.

Diyalogda en önemli beceri dinlemek olup bunu, anlamak amacıyla soru sormak takip etmektedir. Böylece taraflar birbirini tanıma noktasında önemli bir adım atmış olurlar.

Diyalog, hem tecrübe hem de hoşgörüye dayanan bir sanattır. Diyalog ortak yaşam ve kültürel gelişme dönemi olarak atalara ait mirası ve zengin bir tarihi

⁹⁶ “O zaman Rab’den korkanlar birbirleriyle söylediler ve Rab onları iyi dinledi ve işitti...”. Malaki, 3:16.

⁹⁷ Shamir, *Acceptance of the Other: Liberal Interpretations of Islam and Judaism in Egypt and Israel*, s. 33.

⁹⁸ Jan Katzew, Reform Yahudilik Birliği’nin (Union for Reform Judaism-URJ) Lifelong Learning departmanı direktörüdür.

⁹⁹ Bkz. Katzew, “From Other to Brother”, s. 1.

paylaşan erkek ve kız kardeşlerin olduğu bir oda olup, bu odada ötekine, ekonomik çekişmeye, siyasî-askerî çatışmaya ve dinî baskıya yer yoktur. Diyalog, tarihi tekrar yazamaz ama tarih yapabilir. Yahudi-Hıristiyan diyalogunda bunun örnekleri vardır.

Yahudi ve Hıristiyanlar arasındaki diyalog açılımı, Yahudi-Müslüman diyalogu için umut verici bir bağlam sunmaktadır. Buna rağmen, Yahudi-Müslüman diyalogu, potansiyel olarak risk alma ve her iki tarafın da faydalanabileceği iyi bir ortak alan yaratmaya dayanmaktadır.

Diyalog, bir tabula rasa değildir. İnsanlar eğilim ve önyargılara sahiptir. Yahudi-Müslüman diyalogunda, hem tarafların birbirleri hakkında bilgisizlik hem de korku söz konusudur. Tüm katılımcılar diyalogun amaçlarını netleştirmek istemektedirler. Bunlar dinlemek, soru sormak, öğrenmek, keşfetmek ve ortak bir dil kullanmak, belki paylaşılan bir vizyonu sonuç olarak birlikte araştırmaktır. Diyalog, açıklığı, kısmen birinin düşüncesini değiştirmeye istekli olmayı ve karşılıklı bir görüşmenin sonucunda kısmen farklı bir insan olmayı gerektirmektedir.

Diyalog, genel olarak zordur ve Yahudi-Müslüman diyalogu, bazı insanlar için özellikle zor olabilir. Diyalog, düşmanlığın ortadan kalkması için büyümlü bir çare değildir. Ancak diyalog, insanlar ve toplumlar arasında köprüler kurabilir; aynı zamanda diyalogun arkadaşlıklar dahil sağlıklı ilişkiler temin edebilen insanî bir boyutu vardır.

Yahudiler ve Müslümanlar arasında gelişmekte olan karşılıklı iyi ilişkiler için, diyalog zorunlu fakat yetersiz bir adımdır. Sözler, değerlidir ve davranışla birleştiğinde kutsal olabilir. Bir dinin mensupları için hem kendi içlerinde diyaloga hem de diğer dinlerle dinlerarası diyaloga ihtiyaç vardır.¹⁰⁰

7. David Novak (d. 1941)

Günümüzün önemli Yahudi teologlarından David Novak'a göre, Yahudi-Yahudi olmayan (Yahudi-Hıristiyan dahil) diyalogu Nuh kanunlarıyla sınırlıdır. Novak'a göre, bu emirlerin tartışılması, emirlerin felsefî olarak anlaşılmasına rağmen, sadece dogmatik kabul edilmesinden dolayı çok daha sınırlıdır.¹⁰¹

¹⁰⁰ Bkz. Katzew, "From Other to Brother", s. 1-2.

¹⁰¹ David Novak, "The Covenant in Rabbinic Thought", Eugene B. Korn-John Pawlikowski (Eds.), *Two Faiths, One Covenant?: Jewish And Christian Identity in the Presence of the Other*, Rowman & Littlefield Publishers Inc., 2004, s. 77.

Novak, diyalog hakkındaki görüşlerini şöyle açıklar:

“Geniş ve derin anlamıyla ahlak hakkındaki düşüncem şudur: Yahudiler ve Hristiyanların verimli bir diyaloga girmeleri için ahlakın en uygun diyalog ortamı olduğunu düşünmekteyim. Buna rağmen, dünyadaki mevcut jeopolitik durum diyalog için uygun değildi. Diyaloğun bu türü, sadece Müslümanlarla verimli şekilde olabilir. Ve bunun, bir Yahudi-Müslüman veya Yahudi-Hristiyan-Müslüman triyalogundan çok bir Hristiyan-Müslüman diyalogu olması gerektiğini düşünmeme rağmen, bu diyalog hem Yahudiler hem de Hristiyanlar için istenen bir şeydir. Yahudiler, Hristiyanların aksine Müslümanlarla hem teolojik hem de siyasî olarak farklı sorunlara sahiptir.”¹⁰²

8. Rabbi Norman Solomon (d. 1933)

Rabbi Norman Solomon, Üçlü Diyalogda Bir Yahudi Teolojisine Doğru “Towards a Jewish Theology of Trilateral Dialogue” adlı makalesinde, Yahudi, Hristiyan ve Müslümanlar arasında yaratıcı gerçek bir diyaloğun ana hatlarını ortaya koymaktadır. R. Solomon’a göre, tabii ki diyaloga ihtiyaç vardır. Diyalog, daha iyi ilişkiler için yol gösterici ilkeler üretebilir. Daha iyi olanı kabul edebilen bireyler olduğunda, diyalogda değişmeyen hiç kimse kalmaz.

R. Solomon, Paul van Buren’in diyalog konusunda, Yahudiler ve Hristiyanları “birlikte yolculuk yapanlar”a benzettiğini ifade etmekte ve bu benzetmeye Müslümanların da dahil edilmesi gerektiğini söylemektedir.

R. Solomon makalesinde, diyalogla ilgili olarak şu fikirleri ifade etmektedir: Diyalog, karşılıklı olarak farklı yerlerde olduğunun bilincinde olmaktır; diyalogda herhangi bir ayrıcalık sözkonusu değildir. Diyaloğun başlangıcı, karşılıklı olarak farklılıkları ortaya koymaktır. Katılımcılar, kendilerini dinî kurumların temsilcileri olarak değil, bireyler olarak ifade etmelidirler. Diyalogda:

1. Her geleneğin içinde çeşitliliğe açıklık olacaktır.
2. Karşılıklı güvenin güçlendirilmesi amacıyla geçmişteki acıların samimiyetle kabulü ve karşılıklı ilişkileri tartışma olacaktır.
3. Modern hayatla karşılaşma ile ortaya çıkan ortak problemleri tanımak olacaktır. Diyalog, sadece Tanrı, vahiy, kurtuluş vb. teolojik meseleleri kapsamakla

¹⁰² Novak, “The Covenant in Rabbinic Thought”, s. 76.

kalmaz; aynı zamanda, sosyal ve siyasî meseleleri de kapsayacaktır. Meseleler paylaşıldığı zaman, eleştirel bir bakış açısıyla tüm geleneklerin kaynakları üzerindeki problemler birlikte araştırılabilir.¹⁰³

9. Rav İsak Haleva (d. 1940)

Türkiye Musevileri Hahambaşı Rav İsak Haleva'ya göre, dinler arası diyalog, her din tarafından ayrı ayrı değil, bütün dinlerin ortak katkılarıyla sağlanabilir.¹⁰⁴ Rav Haleva bu konuda, teolog Hans Kung'un nelerin olamayacağına ilişkin meşhur formülüne atıf yapar. Kung'a göre "küresel ahlak, dünyadaki dinlerin ortaklaşa sahip olduğu bu alandaki ilkelerin tümünden oluşur.". Rav Haleva'ya göre bu formül, dünyada barış iklimini oluşturmak için yeterince soylu bir başlangıç noktası sayılabilir. Zira, her ne kadar dinleri "insanları öbür dünyaya hazırlamak" gibi bir işlevle sınırlamaya yelteneler varsa da, dinler de, din adamları da bu dünyanın sorunlarına kayıtsız kalmaz, ilgisiz davranamazlar.¹⁰⁵

Rav Haleva, 2-5 Ocak 2006 tarihleri arasında Kudüs'te gerçekleşen VI. Ortodoks Hahamlar Genel Asamblesi'nde "Dinlerarası Diyalog" konulu seminerde yaptığı konuşmada, Yahudilerle Müslümanlar arasında karşılıklı sevgi ve saygının halen devam ettiğini, Türkiye'nin bir İslâm ülkesi olarak dinlerarası diyalog açısından bir çok ülkeye örnek teşkil edebileceğini belirtti. 15 yıldır Türkiye'de ve Türkiye dışında dinlerarası diyalogu güçlendirmek, birbirini tanımayı öğrenmek, barış ve karşılıklı sevgi ortamını oluşturmak için düzenlenen toplantılara katıldığını, Türkiye'de zaman zaman rastlanan antisemitik girişimlerin diyaloglarla kurulan dostluk ilişkileri sayesinde bertaraf edildiğini ifade etti.¹⁰⁶

¹⁰³ Norman Solomon, "Towards a Jewish Theology of Trilateral Dialogue", Roger Boase (ed.), *Islam and Global Dialogue: Religious Pluralism and the Pursuit of Peace*, Ashgate Publishing Ltd., Great Britain, 2005, s. 211.

¹⁰⁴ 2000 İnanç ve Hoşgörü Çağında Dinler Toplantısı: Açılış Oturum ve Panel Konuşmaları: Tarsus Deklarasyonu, Tarsus, 10-11 Mayıs 2000, Yayına Hazırlayan: Diyanet İşleri Başkanlığı APK Dairesi Başkanlığı Yönetimi Geliştirme Şubesi Müdürlüğü, Redaksiyon: Prof. Dr. Ömer Faruk Harman, DİB Yayınları, Ankara, 2002, s. 116.

¹⁰⁵ 2000 İnanç ve Hoşgörü Çağında Dinler Toplantısı, s. 116-117.

¹⁰⁶ "Hahambaşı Rav İsak Haleva 6. Ortodoks Hahamlar Genel Assamblesi'ne Katıldı", *Şalom Gazetesi*, 25.01.2006.

b. Dinlerarası Diyaloğa Olumsuz Yaklaşımlar

Dinlerarası diyaloğa olumsuz yaklaşan başlıca Yahudi din bilgini rabbiler arasında Rabbi Joseph Ber Soloveitchik ve Rabbi Jonathan Rosenblum vb. isimleri sayabiliriz.

1. Rabbi Joseph Ber Soloveitchik (1903-1993)

Kırk yılı aşkın süredir Modern Ortodoksluğun tartışılmaz lideri olan R. Soloveitchik'in teolojik dinlerarası diyaloğa herhangi bir katılımı reddeden konumu, hem hukukî hem de fiilî olarak Modern Ortodoks toplumunun yaklaşımı olarak hemen kabul edilmiş ve bu durum günümüze kadar da devam etmiştir.¹⁰⁷

Rabbi Eugene Korn (d. 1940), Amerika Rabbinik Konseyi (Rabbinical Council of America) ve eski başkanı Ortodoks rabbi Soloveitchik'in Yahudi-Hristiyan işbirliğini “ekonomik, sosyal, bilimsel ve ahlakî” gibi “evrensel problemler”le sınırlandırdığını ve “inanç, dinî hukuk, doktrin ve ritüel” alanlarında diyaloğa karşı olduğunu ifade etmektedir. R. Soloveitchik'e göre, Yahudiler ve Yahudi olmayanlar arasında teolojik diyalog sosyal, ahlakî veya siyasî meseleler üzerinde tartışmanın aksine yararsızdır.¹⁰⁸ R. Soloveitchik, dinlerarası diyalog üzerine olan Karşılaşma “Confrontation” adlı makalesinde evrensel, ahlakî ve sosyal meselelerde dinlerarası diyaloğu sınırlamakta, teolojik konularda dinlerarası diyaloğun imkansızlığını savunmaktadır.¹⁰⁹

R. Soloveitchik, Yahudi-Hristiyan diyaloğu için dört özel önkoşulu şart koşmuştur:

1. Yahudi toplumunun, başka bir toplumun (yani Katolik toplumun) yapısı ile ilgili olmayan, tarih ötesi zeminine karşı olarak görülen, kendi iç değerleri doğrultusunda bağımsız bir inanç toplumu oluşturduğu bilinmelidir.

2. Yahudinin, Tanrı'ya ferdî bağıllık ve varlığını sürdürme ümidi tartışılmaz.

3. Yahudiler, Hristiyan doktrinine değişiklikler tavsiye etmekten uzak durmalıdır. Çünkü böyle tavsiyeler, Hristiyanların Yahudi inancı ile ilgili

¹⁰⁷ Eugene Korn, “The Man of Faith and Religious Dialogue: Revisiting “Confrontation”, *Modern Judaism*, Vol. 25, No. 3, October 2005, s. 290-291.

¹⁰⁸ Korn, “The Man of Faith and Religious Dialogue: Revisiting “Confrontation”, s. 294.

¹⁰⁹ Daniel Rynhold, “The Philosophical Foundations of Soloveitchik's Critique of Interfaith Dialogue”, *The Harvard Theological Review*, Vol. 96, No. 1, Jan., 2003, s. 102, 118.

değişiklikler öneren karşılıklı tavsiyelerine yol açabilecektir. Değişiklik, kendi içinde herhangi bir müdahale olmadan özerk bir şekilde ortaya çıkmalıdır. Çünkü müdahale etmeme, iyi niyet ve karşılıklı saygı için olmazsa olmaz bir koşuldur.

4. Yahudi ve Hristiyan toplumu, konumlarını açıkça konuşmak zorundadır. Her iki toplum yaşama hakkı, yaratma, hürriyet ve haysiyet içinde kendi yolunda Tanrı'ya ibadet etme, gurur, güvenlik, hassasiyet ve sevinç hissiyle Tanrı'ya koşulsuz bağlılık hakkına sahiptir. Yahudiler, tarihî tutumları gözden geçirmeye ve bazı farklılıkları uzlaştırmaya zihin olarak hazırdır.¹¹⁰

Günümüzün önde gelen Yahudi düşünür ve teologlarından Reformist rabbi Dr. Eugene B. Borowitz (d. 1924), R. Soloveitchik'in makalesinde hususi olarak birkaç kez Hristiyanlıktan bahsetmesine rağmen, bir Yahudi'nin diğer dinlerle teolojik alışverişlere neden katılmaması gerektiğini açıkladığını belirtmektedir.¹¹¹ Ortodoks rabbi Rosen de sosyal, siyasal ve diğer taraftan "öteki" ile teolojik alanlardaki diyalogu sorgulanabilir ve tamamen yapay bir ayırım olarak görmektedir.¹¹²

Netice itibarıyla R. Soloveitchik, Yahudilik açısından diyalog konusunu ele aldığı Karşılaşma "Confrontation" adlı makalesinde, özel olarak Hristiyanlık ve Hristiyanlarla diyalogdan bahsetmesine rağmen, genel olarak Yahudi teolojisine göre Yahudilik ve Yahudiler açısından diğer dinlerle diyalogda konunun çerçevesini çizmiş, teolojik meselelerde Yahudilerle Yahudi olmayanlar arasında dinlerarası diyalogun imkansız olduğunu; ekonomik, sosyal, bilimsel, ahlak vb. seküler ve evrensel meselelerde diyalogun imkan dahilinde olduğunu ortaya koymuştur. R. Soloveitchik'in bu tespitleri, aynı zamanda özel olarak Yahudi-Müslüman diyalogunun imkanı bağlamında değerlendirildiğinde, Yahudilik ve Yahudiler açısından Nuhîler kategorisinde yer alan İslâm ve Müslümanlar ile teolojik meselelerde diyalog mümkün değildir; ekonomik, sosyal, bilimsel, ahlak vb. seküler ve evrensel meselelerde ise diyalog imkan dahilindedir.

¹¹⁰ Joseph B. Soloveitchik, "Confrontation", *Tradition*, Vol. 6, No. 2, Spring-Summer 1964, pp. 23-24.'den naklen Korn, "The Man of Faith and Religious Dialogue: Revisiting "Confrontation", s. 297-298.

¹¹¹ Eugene B. Borowitz, "The Need for Interfaith Theological Dialogue", *A Celebration of the 40th Anniversary of Nostra Aetate The Intercultural Forum for Studies in Faith and Culture, The Interfaith Theological Forum, United States Conference of Catholic Bishops, The Catholic University of America, March 10, 2005.* <http://www.huc.edu/faculty/faculty/pubs/borowitz3.shtml> (19.04.2009)

¹¹² Rosen, "Orthodox Judaism and Jewish-Christian Dialogue".

R. Soloveitchik, hem İsrail'deki hem de diasporadaki (İsrail'in dışındaki Yahudi toplumları) genelde Yahudi dünyası özelde Modern Ortodoksluk üzerinde etkisi olan dinî liderlerden biridir. Onun diyaloga yaklaşımı, çağdaş Yahudi tercihleri içinde sınırlayıcı ve savunmacı bir yaklaşımı temsil etmektedir. Diyalogla ilgilenen diğer Yahudi din bilgini rabbiler, diyalogun tamamen seküler meseleler ile sınırlanması ve inançla ilgili meselelerde diyalogdan kaçınılması gerektiğini savunan R. Soloveitchik'le aynı fikirde değildir.

R. Soloveitchik'in dinlerarası diyalog konusundaki çalışması, Yahudi teolojisi açısından önemlidir. Çünkü onun bu çalışması daha sonraki Yahudi düşüncesi üzerinde önemli bir etki yapmıştır.

2. Rabbi Jonathan Rosenblum

Ortodoks Haredi¹¹³ rabbi Jonathan Rosenblum,¹¹⁴ dinlerarası diyaloga olumsuz bakmakta, teolojik diyalogdan kaçınmaktadır. Dinlerarası diyalog konusundaki görüşlerini ve diyalogun taşıdığı tehlikeleri ortaya koyduğu makalelerinde Amerikalı rabbi Irving Greenberg ve İngiliz Başhahamı rabbi Jonathan Sacks'ı ciddi şekilde eleştirmektedir.

¹¹³ Haredi (çoğulu Haredim), modern olan tüm yenilikleri reddeden köktenci Yahudilere verilen isimdir. İsrail'de hilloniler (laik), dindarlar, hiçbir dini faaliyette bulunmayan Yahudiler olmak üzere üç grup vardır. İsrail Yahudi toplumunda, geleneğe vurgu yapan Ortodoks hahamların belirlemiş olduğu kurallara bağlı olan dindarlar belirgin olarak iki farklı gruba ayrılmaktadır. Bunların en aşırıları genel olarak "Harediler" olarak isimlendirilmektedir. Daha ılımlı olanlar ise dindar milliyetçi (datit le'ummit) olarak nitelendirilmektedir. Dindar milliyetçiler, başlarına takke benzeri örütlü kipa (kipat serugot) taktıkları için "örgülü takkeliler" olarak da isimlendirilirler. Harediler ise genellikle siyah kipa (takke) ya da şapka giyerler. Bunun yanında, dindar milliyetçi Yahudiler, modern kıyafetleriyle siyah giyinen Haredilerden kendilerini ayırt ederler. Harediler, kendi aralarında Aşkenaz ve Sefarad olarak ikiye ayrılmış durumdadırlar. Yahudi fundamentalizmini bu iki grup, yani Haredilerle dindar milliyetçiler temsil etmektedir. Bu fundamentalist grupların temel düşünce yapısını Mesih, Kutsal Toprak, İsrail Devleti ve Kudüs oluşturur.

İsrail'de anti-Siyonist fundamentalist Haredilerin yanında, kendilerini "Siyonist olmayan" şeklinde ifade eden Haredi gruplar da vardır. Bugün Kudüs'te Mea Şearim'de ve Bne Brak'ta Tevrat'a uygun bir yaşam kuran Harediler İsrail Devleti'ni tanımamakta, İsrail'in bağımsızlık gününü kutlamamakta, askerlik görevini reddetmekte ve devlete vergi vermemektedirler. Çağdaş yaşam tarzını, çağdaş eğitimi ve giyim kuşam şeklini reddeden Ortodoks Harediler, laikleri Yahudi kabul etmemekte ve onları gentile (yabancı) olarak görece kadar ileri gitmektedirler. Bu yüzden sık sık laik Yahudilerle aralarında çatışma çıkmaktadır. Bkz. Baki Adam, "Yahudi Fundamentalizmi", *İslâmiyat*, c. 10, Sy. 1, Ocak-Mart 2007, s. 21-32.; Israel Shahak-Norton Mevinsky, *İsrail'de Yahudi Fundamentalizmi*, Çev. Ahmet Emin Dağ, Anka Yay., 2. bs., İstanbul, 2004, s. 33, 50-52.

¹¹⁴ İsrail'de yabancı gazetecilerle çalışan öncü medya organizasyonu Jewish Media Resources'ün direktörü, Ortodoks Yahudi Toplumunun sözcüsü, Haredi rabbi ve yazardır.

R. Rosenblum'a göre, dinlerarası diyalog meselesi, Yahudi toplumu içinde sürekli tartışılan konulardan biridir. Ortodoks Yahudiler, teolojik diyalogdan kaçınmaktadırlar. Ekümenik diyalog yani Hristiyan dünyasıyla diyalog, bir çok Yahudi'yi etkilemektedir.

R. Rosenblum'un dinlerarası diyalog konusundaki görüşleri genel olarak şöyledir:

1. Teolojik diyalog, Yahudi olmayanlarla faydalı ilişkiler geliştirme söz konusu olduğunda tamamen gereksizdir. Çünkü teolojik diyalogun yokluğu hiçbir şekilde, farklı dinlere mensup insanlar arasında yararlı ilişkilerin gelişmesini engellemez.

2. Teolojik diyalog, sadece gereksiz değil, aynı zamanda Yahudi bakış açısından yararsızdır. Çünkü diyalog, hiçbir şeyi değiştiremez. Eğer İslâm dini, intihar bombacılığını durdurma konusunda ikna edici fetvalar verseydi, kuşkusuz büyük bir lütuf olacaktı. Ancak o zaman, inanç vasıtasıyla rabbilerle teolojik diyalog en çok ümit edilen konu olurdu.

3. Teolojik diyalog tehlikelidir. Çünkü diyalog, Yahudiliğin mesajını bulandırmaktadır. Diğer bir tehlike ise, bir insanın diğer tarafın tavizlerine karşılık vermesidir.

Diyalogun gereği olarak, insan yalnızca kendi farklılıklarını esas alarak, diğer taraftan bu farklılıkların tanınması konusunda taviz verilmesini istemektedir.

Kısacası R. Rosenblum'a göre, diyalogun sahip olduğu “yararsız”, “tehlikeli” “zararlı” ve “gereksiz” gibi nitelikler, Yahudiliğin ve Yahudilerin dinlerarası diyalogdan kaçınması için önemli nedenler olabilir.

R. Rosenblum, dinlerarası diyalogu savunan Amerikalı rabbi Irving Greenberg ve İngiliz Başhahamı rabbi Jonathan Sacks hakkında ciddi eleştiriler yapmakta ve dinlerarası diyalog konusunda uzun zamandır hevesli olan rabbi Irving Greenberg'in daha çok sapkınlığa ve Yahudilik ile Hristiyanlık arasındaki farklılıkları bulandırmaya doğru gittiğini ifade etmektedir.¹¹⁵

Hristiyan dünyasından Katolik Kilisesi, II. Vatikan Konsili'nden (1962-1965) sonra Yahudiliğin din adamlarını diyaloga ve uzlaşma sürecine katılmaya davet etti. Amerika'da, Ortodoks olmayan bir çok rabbi bu jesti iyi karşıladı; ancak bu gelişme, Ortodoks Yahudiler için hem kültürel hem de teolojik bir probleme neden oldu.

¹¹⁵ Rosenblum, “No to Interfaith Dialogue”.; Jonathan Rosenblum, “Interfaith Dialogue - Why Not”, *Jerusalem Post*, January 2, 2004. <http://www.jewishmediaresources.com/article/664/> (06.04.2008)

Devam eden Yahudi-Hıristiyan diyalogu sürecinde, Yahudi düşünürler ABD ve İsrail’de Ortodoks, liberal ve laik Yahudi toplumları arasında şiddetini arttıran iç çatışmalarla karşılaşmışlardır.¹¹⁶ Yahudilerle ilgili Kilise öğretisindeki önemli değişikliklerin sonucu olarak, son on yılda dinlerarası diyalog canlılık kazandı. Katolik Kilisesi’nin Arap-İsrail çatışmasına tek taraflı yaklaşımı ve Mel Gibson’ın “Tutku” (The Passion) isimli filmini onaylamasına dair yeni iddiaları, bu değişimin derinliği ile ilgili bazı şüpheleri artırdı.¹¹⁷

III. Dinlerarası Diyalog ve İşbirliği Alanında Faaliyet Gösteren Bazı Organizasyonlar

Günümüzde dünyanın çeşitli ülkelerinde dinlerarası diyalog ve işbirliği alanında çalışan bazı organizasyonlar kurulmuş olup bunlar çeşitli müşterek faaliyetler düzenlemektedirler. Bu faaliyetler, ortak önyargılar ve yanlış anlaşılmanın giderilmesine ve karşılıklı işbirliğinin geliştirilmesine yardım etmesi yönüyle önemlidir.

Farklı din mensuplarından katılımcılara açık olan bu faaliyetlerin bazıları birkaç dinin mensuplarının katılımı nedeniyle çok taraflı iken, bazıları da iki ya da üç taraflı olarak gerçekleşmektedir.¹¹⁸

Amerika, Avrupa ve İsrail’de diyalog faaliyetlerine yönelik belki de yüzlerce Yahudi-Hıristiyan-Müslüman, Yahudi-Müslüman diyalog grupları ve müşterek Yahudi-Müslüman girişimleri oluşturulmuş; Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar bazen devletler tarafından da teşvik edilen muhtelif organizasyonlarda diyalog toplantılarında ve forumlarında bir araya gelmişlerdir.

Katolik Hıristiyanların merkezi Vatikan’da Papalık Dinlerarası Diyalog Konsili (Pontifical Council for Interreligious Dialogue) isimli resmî bir diyalog kurumu mevcuttur. Ancak Yahudilerin ve Müslümanların çoğunluğunu temsil eden hiçbir yetkili kuruluş yoktur. Diasporadaki Yahudilerce Dinlerarası Diyalog Konsültasyonları Uluslararası Yahudi Komitesi (The International Jewish Committee

¹¹⁶ Korn, “The Man of Faith and Religious Dialogue: Revisiting “Confrontation”, s. 290-291.; Lubarsky, “Deep Religious Pluralism and Contemporary Jewish Thought”, s. 112.

¹¹⁷ Rosenblum, “Interfaith Dialogue - Why Not”.

¹¹⁸ Ahmet Saçın, “İngiltere’de Dinler Arası Diyalog”, (DİB Yayınlanmamış Çalışma Raporu), Ankara, 2005, s. 19.

on Interreligious Consultations),¹¹⁹ Müslümanlarca Dünya Müslüman Birliği'nin (World Muslim League) Dinlerarası İlişkiler Ofisi kurulmuştur.¹²⁰

Yahudilerce kurulan Dinlerarası Diyalog Konsültasyonları Uluslararası Yahudi Komitesi, diğer dinlere karşı dünya Yahudiliğini temsil eden Yahudi organizasyonların bir koalisyonudur. Komite'nin İsrail'deki temsilcisi olarak hizmet eden Dinlerarası İlişkiler İsrail Yahudi Konseyi (Israel Jewish Council for Interreligious Relations), Yahudi-Hristiyan meseleleri ve diyalog konularında Vatikan, Dünya Kiliseler Konseyi ve Ortodoks Kiliseleri tarafından tanınmaktadır.

Dinlerarası Diyalog Konsültasyonları Uluslararası Yahudi Komitesi, Barış Ara ve Onu Takip Et: Müslüman-Yahudi Diyaloguna bir Yahudi Çağrısı (Seek Peace and Pursue It: A Jewish Call to Muslim-Jewish Dialogue) adlı bir metin yayımlamıştır.¹²¹ Bu metinde, Yahudilik ve İslâm arasında, doğuştan olan bir husumetin var olduğuna dair tehlikeli ve yaygın bir yanlış anlama olduğuna, Yahudilik ve İslâm'ın tarihsel olarak pek çok ortak noktayı paylaştığına, Yahudi-Müslüman diyalog ruhu ve karşılıklı saygıyı tekrar kazanma ve geliştirmenin önemine işaret edilmektedir.

İsrail'de Rabbi David Hartman'ın kurduğu Shalom Hartman Enstitüsü de diyalog faaliyetlerine büyük ölçüde katılmaktadır. İsrail'de (İngiltere, ABD ve diğer bazı Avrupa ülkelerinde olduğu gibi) son yıllarda tırmanan çatışmaların gölgesi altında diyalog forumları çoğalmıştır. İsrail Dinlerarası Koordinasyon Konseyi'nin neşrettiği İsrail'de Dinlerarası ve Kültürlerarası Aktiviteler Rehberi "The Guide to Interreligious and Intercultural Activities in Israel, 2001" yetmiş bir organizasyonun

¹¹⁹ Joel D. Beversluis, "Religious Institutions Engage in Dialogue", *Sourcebook of the World's Religions: An Interfaith Guide to Religion and Spirituality*, New World Library, 2000, s. 132. New York, Amerika merkezli Dinlerarası Diyalog Konsültasyonları Uluslararası Yahudi Komitesi, diğer dinlere karşı dünya Yahudiliğini temsil eden Yahudi organizasyonların oluşturduğu bir koalisyonudur. Komite'nin üye organizasyonları şunlardır: Amerikan Yahudi Komitesi (American Jewish Committee), Amerikan Yahudi Kongresi (American Jewish Congress), İftira ve Karalama ile Mücadele Birliği (Anti-Defamation League), B'nai B'rith Uluslararası, Amerikan Rabbiler Merkez Konferansı (Central Conference of American Rabbis), Dinlerarası İlişkiler İsrail Yahudi Konseyi (Israel Jewish Council for Interreligious Relations), Rabbinik Asamblesi (Rabbinical Assembly), Amerika Rabbiler Konseyi (Rabbinical Council of America), Ortodoks İbrani Cemaatleri Birliği (Union of Orthodox Hebrew Congregations), Yahudi Reform Birliği (Union for Reform Judaism), Muhafazakar Yahudilik Birleşik Sinagogu (United Synagogue of Conservative Judaism) ve Dünya Yahudi Kongresi (World Jewish Congress).

¹²⁰ Beversluis, "Religious Institutions Engage in Dialogue", s. 132.

¹²¹ <http://www.woolfstitute.cam.ac.uk/cmjr/assets/pdf/Seek%20Peace%20and%20Pursue%20It%20-%20Final.pdf> (27.03.2009)

listesini vermektedir.¹²² Bu Konsey'in 2003'de başlayan KEDEM "Dinî Uzlaşmanın Sesleri" (İbranice Kol Dati Mefayes'in kısaltılmışı) adlı Yahudi, Hristiyan ve Müslüman dinî liderleri bir araya getiren dinî liderlik programı, uzun süreli devam eden dinlerarası diyalog ve İsrail'in farklı yerlerinde geçmiş beş yıl boyunca bir araya gelen rabbiler, imamlar, kadılar, şeyhler ve papazların oluşturduğu bir eğitim programıdır. KEDEM, İsrail devletinin Yahudi ve Arap vatandaşları arasında karşılıklı anlayış ve uzlaşmayı getirecek somut projeler planlamaktadır.¹²³

Amerika'da 20 yıldır faaliyette olan Arap-Yahudi-Filistin diyalog grupları vardır. Birinci İntifada ve Oslo Anlaşmaları'ndan (1993) sonra, İsrail ve işgal edilmiş bölgelerde yüzlerce diyalog grubu oluşturuldu. Ancak Oslo Anlaşmaları'nın bozulması ve ikinci İntifada'nın başlangıcından (2001) sonra, lojistik zorluklar, itimatsızlık ve düşmanla "işbirliği yapma" şüpheleriyle İsrail ve Filistin'de bir çok grup dağıldı. Aynı zamanda, ABD'de bir çok diyalog grubu oluşturuldu.¹²⁴

Kanada'nın Montreal kentinde Araplar, Müslümanlar ve Yahudiler arasında dinlerarası ve kültürlerarası diyalog, resmî diyalog grupları bağlamında oldukça yeni bir fenomendir. Montreal'da, örneğin Hristiyanlar ve Yahudiler arasında dinlerarası diyalog faaliyetleri elli yılı aşkın bir süredir devam etmektedir. Müslüman-Yahudi dinlerarası diyalogu ise on yıldan az bir zamandır, Arap-Yahudi diyalogu yalnızca beş yıldır devam etmektedir. Burada kurulmuş diyalog grupları şunlardır: Montreal Dialogue Group (2003), Shalom-Salaam (2001), Muslim-Jewish Dialogue (1998), Concordia's Student Dialogue Group (2005), Amitié Judéo-Musulmane du Québec (2003).¹²⁵

¹²² Shamir, *Acceptance of the Other: Liberal Interpretations of Islam and Judaism in Egypt and Israel*, s. 32.

¹²³ Ron Kronish-Amy Kronish, "Is Jerusalem a Divided City", *Torah at the Center*, Vol. 11, No. 3, Summer 2008, Kayitz 5768, s. 16.; Ron Kronish, "Forty Years Since The Second Vatican Council Central Challenges Facing Jewish-Christian Dialogue Today: A Jewish Point of View", *The Jewish-Christian Relations*, 10/01/2005. <http://www.jcrelations.net/en/index.php?id=2556&format=print#> (24.11.2008); http://english.icci.org.il/index.php?option=com_content&task=view&id=22&Itemid=63 (06.05.2009)

¹²⁴ "Guide to Arab/Palestinian/Jewish Dialogue", *Center for Restorative Justice & Peacemaking School of Social Work*, College of Education & Human Development, University of Minnesota, USA, April 2005, s. 4. http://cehd.umn.edu/ssw/rjp/Arab_Palestinian_Jewish_Project/Arab_Palestinian_Jewish_Dialogue_Guide.pdf (21.05.2009)

¹²⁵ Bkz. Shaffer, *Arab/Muslim-Jewish Dialogue in Montreal*, s. 48. vd.

İngiltere’de diyalog faaliyetlerine yönelik olarak Yahudi cemaati, Kuzey Londra’da 1994 yılında faaliyete geçen “The Leopold Muller Interfaith Centre” isimli bir merkez kurmuştur.¹²⁶ İngiltere’de İngiliz vatandaşı Yahudileri ve Müslümanları bir araya getiren Alif-Aleph Foundation, Yahudi-Müslüman diyalogu alanında çalışan bir organizasyondur.¹²⁷ Yine İngiltere merkezli, Joseph Interfaith Foundation,¹²⁸ İngiliz vatandaşı Müslüman imamlar ile Yahudi rabbiler arasında diyalogu başlatmak amacıyla kurulmuş ortak bir Müslüman-Yahudi dinlerarası diyalog organizasyonudur. Bu organizasyon, iki konferans düzenlemiştir. Bunlar: Birinci Ulusal İmamlar ve Rabbiler Konferansı (first National Imams and Rabbis Conference for London and South East in March 2006) ve İmamlar ve Rabbiler Ulusal Konferansı’dır. (Imams and Rabbis National Conference, Manchester, 26th March 2007).

Belçika merkezli Yahudi Müslüman İşbirliği Avrupa Platformu (European Platform for Jewish Muslim Cooperation), yerel, ulusal ve uluslararası düzeyde diyalog teşebbüslerini içeren, Yahudi ve Müslüman toplumları arasında işbirliği, diyalog ve ortaklığı geliştirmeyi amaçlayan Yahudi ve Müslüman organizasyonlarından oluşmaktadır.¹²⁹

Amerika’daki organizasyonların bir kısmı yalnızca Yahudiler, bir kısmı yalnızca Yahudiler ve Müslümanlar tarafından müşterek kurulmuş olup, bir kısmı da inançlararası organizasyonlardır. Amerika’da en üst organizasyon, Umumi Meseleler İçin Yahudi Konseyi (Jewish Council for Public Affairs) adlı Yahudi çatı organizasyonu olup Müslüman toplumla diyalog ve işbirliği gayretlerinin başlaması için bir kampanya başlatmıştır.¹³⁰ Amerikan Yahudi Komitesi (American Jewish Committee) ve İftira ve Karalama ile Mücadele Birliği (Anti-Defamation League) gibi bazı önemli Yahudi organizasyonlar, inançlararası forumlarda diyaloga

¹²⁶ Saçınıtı, “İngiltere’de Dinler Arası Diyalog”, s. 18.

¹²⁷ “Mapping Reports of Jewish Muslim Dialogue in 5 European Countries”, CEJI, July 2007, s. 66. http://www.ceji.org/dialogue/Mapping_Reports_EN.pdf (11.04.2009) Bu raporu, CEJI - A Jewish Contribution to an Inclusive Europe isimli kuruluş yayımlamıştır.

¹²⁸ <http://www.josephinterfaithfoundation.org/dialogue>

¹²⁹ <http://www.ceji.org/dialogue/index.php>

¹³⁰ Shlomo Shamir, “Jewish Group: Dialogue with Muslims More Urgent than Ties with Vatican”, *Haaretz Correspondent*, March 24, 2009.

girmişlerdir.¹³¹ İftira ve Karalama ile Mücadele Birliği, 1993 ve 1994’de Denver Üniversitesi’nde düzenlenen Yahudi-Müslüman ulusal konferanslarının ilk iki konferansına sponsor olmuştur.¹³²

Yahudi, Hristiyan ve Müslümanlar tarafından kurulan ve dinlerarası diyalog ve işbirliği alanında faaliyet gösteren bazı müşterek organizasyonlar şunlardır:

- Abraham’s Bridge, ABD.¹³³
- Alif-Aleph Foundation, İngiltere.
- Boston Dialogue Foundation, ABD.¹³⁴
- Canadian Association of Jews and Muslims of the Canadian Jewish Congress, Kanada.¹³⁵
- Center for Jewish-Muslim Relations, ABD.¹³⁶
- Centre for the Study of Muslim-Jewish Relations, İngiltere.¹³⁷
- Children of Abraham, ABD.¹³⁸
- Children of Abraham: Muslims and Jews in Conversation, ABD.¹³⁹
- Council of Religious Community Leaders in Israel, İsrail.¹⁴⁰
- Commision of Jewish-Muslim Understanding, ABD.¹⁴¹
- European Platform for Jewish Muslim Cooperation, Belçika.
- Foundation of Ethnic Understanding, ABD.
- Forum for the Comparative Study of Jews and Muslims in Britain, Europe, and North American, İngiltere.¹⁴²
- Interfaith Encounter Association, İsrail.¹⁴³
- Israel Interfaith Association, İsrail.

¹³¹ Ariel Yaakov, “American Judaism And Interfaith Dialogue”, Dana Evan Kaplan (ed.), *The Cambridge Companion to American Judaism*, Cambridge University Press, New York, 2005, s. 330.

¹³² Rudin, *A Jewish Guide to Interreligious Relations*, s. 54.

¹³³ <http://www.abrahamsbridge.org/index.html>

¹³⁴ <http://www.bostondialogue.org/>

¹³⁵ <http://cjc.ca/template.php?action=itm&Story=453&CJC=cbc9bd13b9ba18498689d0900cf0d5c6>

¹³⁶ <http://jewishmuslim.org/index.html>

¹³⁷ <http://www.woolfinsitute.cam.ac.uk/cmjr/index.php>

¹³⁸ <http://www.children-of-abraham.org/homePage.html>

¹³⁹ <http://www.isna.net/Interfaith/pages/Children-of-Abraham.aspx>

¹⁴⁰ <http://www.mfa.gov.il/MFA/MFA+events/Conferences/Israeli%20religious%20leaders%20establis>
h%20joint%20council%2027-Jun-2007 (07.11.2008)

¹⁴¹ Shafiq-Mohammed, *Interfaith Dialogue: A Guide for Muslims*, s. 89 vd.
<http://www.Jewishorchester.org>.

¹⁴² <http://www.rhul.ac.uk/History/Research/CSJM06/>

¹⁴³ <http://www.interfaith-encounter.org/>

- Israeli-Palestinian Science Organization, İsrail.¹⁴⁴
- Jerusalem Peacemakers, İsrail.¹⁴⁵
- Jewish Council on Urban Affairs Jewish-Muslim Community-Building Initiative, ABD.¹⁴⁶
- Jewish-Muslim Dialogue Group of Los Angeles California, ABD.¹⁴⁷
- Joseph Interfaith Foundation, İngiltere.
- Middleway, İsrail.¹⁴⁸
- Mosaica - The Center for Inter-Religious Cooperation, İsrail.¹⁴⁹
- Project for Arab-Jewish Dialogue at Bar-Ilan University, İsrail.¹⁵⁰
- University of Southern California, Center for Muslim-Jewish Engagement, ABD.¹⁵¹
- The American Friends of Neve Shalom/Wahat al-Salam, ABD.¹⁵²
- The International Jewish Committee for Interreligious Consultations, ABD.
- The Interreligious Coordinating Council in Israel, İsrail.¹⁵³

Bunlara ilaveten dünyanın çeşitli ülkelerinde, dinlerarası diyalog faaliyetlerine iştirak eden muhtelif Yahudi cemaatlerine ait organizasyonlar ve bunların kendilerini tanıtan ve yaptıkları faaliyetler hakkında bilgiler veren web siteleri mevcuttur. Bazı Yahudi organizasyonları şunlardır:

- Amerikan İbrani Cemaatleri Birliği (Union of American Hebrew Congregations), ABD.

¹⁴⁴ <http://www.ipso-jerusalem.org/>

¹⁴⁵ <http://www.jerusalempeacemakers.org/>

¹⁴⁶ http://www.jcua.org/site/PageServer?pagename=programs_jewmuslim

¹⁴⁷ <http://www.jewishmuslimdialogue.org/>

¹⁴⁸ <http://www.middleway.org/>

¹⁴⁹ <http://www.interreligious.mosaica.org.il/english/> Mosaica Center Dinlerarası İşbirliği Kuruluşu, Rav Melchior ve bir Holokost kurtulanı olan ünlü yazar Eli Wiesel tarafından Ortadoğu'da Yahudi ve Müslüman toplumlar arasında diyalogun geliştirilmesi amacıyla İsrail'de 2004 yılında kuruldu. Bilgi için bkz. "Yahudi ve Arap Eğitimci İstanbul'da Bir Araya Geldi", *Şalom Gazetesi*, 20.05.2009.

¹⁵⁰ <http://www.pluralism.org/research/profiles/display.php?profile=74256>

¹⁵¹ <http://www.usc.edu/schools/college/crcc/engagement/about/history.html> (19.10.2008) Yahudi-Müslüman çalışma merkezinin web sitesi, resmî veya özel Yahudi-Müslüman çalışma gruplarının (Jewish-Muslim Engagement Groups), organizasyonların listesini alfabetik olarak sıralamıştır. Yahudi-Müslüman çalışma merkezinin web sitesinde ismi geçen gruplar için bkz. <http://www.usc.edu/schools/college/crcc/engagement/resources/groups.html> (19.10.2008)

¹⁵² <http://www.oasisofpeace.org/>

¹⁵³ <http://www.icci.org.il/>

- Amerikan Rabbiler Merkez Konferansı (Central Conference of American Rabbis), ABD.
- Amerika Rabbinik Konseyi (Rabbinical Council of America), ABD.
- Amerikan Yahudi Komitesi (American Jewish Committee), ABD.¹⁵⁴
- Amerikan Yahudi Kongresi (American Jewish Congress), ABD.
- Dinlerarası Diyalog Konsültasyonları Uluslararası Yahudi Komitesi (The International Jewish Committee on Interreligious Consultations), ABD.
- Dinlerarası İlişkiler İsrail Yahudi Konseyi (Israel Jewish Council for Interreligious Relations), İsrail.
- Dünya Yahudi Kongresi (World Jewish Congress), ABD.¹⁵⁵
- İftira ve Karalama ile Mücadele Birliği (Anti-Defamation League), ABD.
- Kanada Yahudi Kongresi (Canadian Jewish Congress), Kanada.
- Muhafazakâr Yahudilik Birleşik Sinagogu (United Synagogue of Conservative Judaism), ABD.
- Ortodoks İbrani Cemaatleri Birliği (Union of Orthodox Hebrew Congregations), İngiltere.
- Rabbinik Asamblesi (Rabbinical Assembly), ABD.
- Reformist Yahudilik için Birlik (Union for Reform Judaism), ABD.
- Umumi Meseleler için Yahudi Konseyi (Jewish Council for Public Affairs), ABD.
- New York UJA Federasyonu (Federation of New York), ABD.
- İnsan Hakları için Rabbiler (Rabbis for Human Rights), İsrail.¹⁵⁶

Amerika’da, Ulusal Arap Yahudi Diyalog Destek Ağı (The Cross National Arab Jewish Dialogue Support Network) isimli kuruluş “Arap-Filistin-Yahudi Diyalog Grupları Hakkında Bir Araştırma” adlı bir alan araştırması yayımlamıştır. 2003 yılı sonbaharında yayımlanan bu araştırmada, 28 adet Arap-Yahudi-Filistin diyalog grubu ve diğer ilgili organizasyonların karşılaştığı zorluklar ve ihtiyaçlar

¹⁵⁴ <http://www.ajc.org/>

¹⁵⁵ <http://www.worldjewishcongress.org/>

¹⁵⁶ Mohammed Abu-Nimer Religion, “Dialogue, and Non-Violent Actions in Palestinian-Israeli Conflict”, *International Journal of Politics, Culture and Society*, Vol. 17, No. 3, Spring 2004, s. 507-508.

değerlendirilmiş, Amerika ve Kanada'daki diyalog gruplarının bazı üyeleri ile görüşmeler yapılmıştır.

Syracuse Area Middle East Dialogue, Amerika'da bilinen 20 yıllık en eski diyalog grubudur. Jewish Palestinian Living Room Dialogue of Silicon Valley, 10 yıllık bir diyalog grubudur. Diğer diyalog grupları ikinci İntifada'dan sonra başlamıştır. Bazı gruplar ise faaliyetlerini 11 Eylül 2001'den sonra durdurmuşlardır.

Alan araştırması esnasında araştırılan gruplar/organizasyonlar isimleriyle birlikte şunlardır:

- Jewish Palestinian Living Room Dialogue of Silicon Valley, CA
- San Francisco Jewish Palestinian Living Room Dialogue, CA
- American Alliance of Arabs and Jews, Los Angeles, CA
- East Bay Jewish Palestinian Dialogue, Berkeley, CA
- San Francisco State University Dialogue Group, CA
- Jewish/Palestinian Dialogue of San Diego, CA
- Peace Café, Washington, D.C.
- Search for Common Ground, Washington, D.C.
- Office of Jewish Affairs, University of MA Amherst, MA
- The Dialogue Project, Chevy Chase, MD
- Zeitouna, Ann Arbor, MI
- Bridges for Peace, College of St. Scholastica, Duluth, MN
- The Intentional Living Center, Chapel Hill, NC
- Project Understanding of Central New Jersey, NJ
- Friends of Open House, Princeton, NJ
- Animating Democracy, New York, NY
- Syracuse Area Middle East Dialogue, Syracuse, NY
- The Dialogue Project, Brooklyn, NY
- Arab Jewish Dialogue of Harrisburg, PA
- South Central Pennsylvania Arab Jewish Dialogue Group, PA
- Philadelphia Arab Jewish Dialogue, PA
- Providence Arab Jewish Dialogue, Providence, RI
- Palestinian Jewish Dialogue of San Antonio, TX

- Austin Muslim/Jewish Community Council, Austin, TX
- Austin Dialogue for Peace, TX
- Compassionate Listening Project, Seattle, WA
- Jewish/Muslim Dialogue of Milwaukee, WI
- Toronto Jewish Palestinian Dialogue, Ontario, Kanada.
- D.C. Chapter, International Encounter, Madrid, Íspanya.¹⁵⁷

¹⁵⁷ Mohammed Alatar-Melinda Smith-Mark Umbreit, “National Survey of Arab/Palestinian/Jewish Dialogue Groups”, *Center for Restorative Justice & Peacemaking School of Social Work*, College of Education & Human Development, University of Minnesota, USA, January 2004, s. 1-8.

II. BÖLÜM

YAHUDİLİK VE İSLÂM ARASINDA DİYALOĞUN İMKANI

I. Yahudi-Müslüman Diyalogunun İmkani

Günümüzde vahye dayalı bir kitaba sahip dinler olarak kabul edilen Yahudilik Hristiyanlık ve İslâm, asılları itibariyle hak dinin temel niteliklerinde ortak özelliklere sahiptir. Kur'an'da "Ehl-i Kitab" olarak adlandırılan Yahudilik ve Hristiyanlığa özel önem atfedilmiştir. Çünkü farklı bir dünya görüşüne sahip olan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm, semitik gelenek içinde şekillenmiş dinlerdir. İslâm dini mensuplarına antisemitikliği yani Yahudi düşmanlığını öğretmez. Hz. Musa, Hz. Davud ve Hz. Süleyman dahil bütün önemli Yahudi peygamberlerini kabul eder. Tek Tanrı inancı, melekler, ahiret, cennet-ceza, mükafat, peygamber inancı, kutsal kitap inancı ve koşer standartları gibi bir çok Yahudi öğretisi teolojik ve ahlakî olarak İslâm ile paralellik arz etmektedir. Ayrıca Yahudiler ve Hristiyanlar, İslâm'ın yayıldığı yıllarda, Arabistan'ın Hicaz bölgesinde önemli bir etkinliğe sahip olarak, Müslümanlarla iç içe, çoğulcu bir toplum halinde bir arada yaşıyorlardı.¹⁵⁸

Hz. Muhammed, önceden var olan ahlakî ilkeleri devam ettirmektedir. Şabat (Cumartesi) yasakları dışında, bugünkü Tevrat'ta¹⁵⁹ yer alan ve Hz. Musa'ya bildirilen On Emir (Asarat Ha-Dıvarim), farklı şekillerde de olsa Kur'an'da yer almaktadır.¹⁶⁰ On Emir, Sina Dağı'nda Hz. Musa'ya vahyedilen ve iki taş tablet üzerine yazılı durumda olan ilahî emirlerdir. Kur'an'da da bu verilen emirlerin muhtevassından bahsedilmektedir. Ancak Kur'an'da zikredilen¹⁶¹ ile Yahudilikteki "On Emir" arasında bazı farklılıklar mevcuttur.¹⁶²

Günümüzdeki İsrail-Filistin çatışmasından dolayı Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm dini, gerek İsrail ve Filistinliler gerekse Yahudi ve Müslümanlar arasındaki

¹⁵⁸ Fuat Aydın, *Yahudilik*, İnsan Yay., 1. bs., İstanbul, 2004, s. 19.; Ahmet Güç, "İslâm ve Diğer Dinler", *İslâm'a Giriş (Gençliğin İslâm Bilgisi)*, DİB Yay., 1. bs., Ankara, 2006, s. 222, 223, 227.; Yahya J. Emerick, *Complete Idiot's Guide to Understanding Islam*, Alpha Books, Indianapolis, USA, 2001, s. 199, 200.

¹⁵⁹ Bkz. Tevrat, Çıkış, 20:1-17; Tesniye, 5:6-21.

¹⁶⁰ Krş. Hac, 22/30; İsrâ, 17/23; Nisa, 4/29; Bakara, 2/83-84; Maide, 5/32, 38.; Enam, 6/151-152. Bilgi için bkz. Güç, "İslâm ve Diğer Dinler", s. 225.

¹⁶¹ Bakara, 2/83-84.

¹⁶² Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 265.

karşılıklı anlayışa, barışa, iyi ilişkilere, işbirliği ve diyaloga dünyanın duyduğu acil ihtiyaç ortadadır.¹⁶³

Dinlerarası diyalog, dünya barışı için şarttır. Katolik teologlarından Hans Kung'un de ifade ettiği gibi, “*Dinlerarası barış olmaksızın milletlerarası barıştan söz edilemez. Dinler arasında diyalog olmaksızın dinlerarası barış olamaz. Dinlerin temellerini araştırıp ortaya koymaksızın da dinlerarası diyalog mümkün değildir.*”.¹⁶⁴ Hakiki ve verimli bir Yahudi-Müslüman diyalogu, dünya barışının tesisine yönelik önemli bir katkı sağlayabilir. Çünkü diyalog, şiddet ve zorlama metotlarına karşın akıllı ve medeni bir şekilde çatışmaları çözümleme yoludur.

Yahudi din bilginleri, doktrin ve gelenek bakımından İslâm'ı Yahudiliğe daha yakın bulmaktadırlar. İslâm'ı, her ne kadar onun Yahudilikten çalınma bir din olduğunu iddia etseler de, Müslümanlar için kurtuluşun vesilesi olarak kabul etmektedirler.¹⁶⁵ Temelde aynı tevhidî gelenekten gelen Yahudilik ve İslâm arasında dinlerarası ilişkiler önemlidir. Çünkü bu iki din, İbrahimî dinlerdendir ve bu iki dinin ve mensuplarının birbirlerini tanıması için işbirliği yapmaları ve diyaloga girmeleri bir gerekliliktir. Günümüzde dünya üzerinde sınırların kalkması ve her ırktan ve dinden insanın farklı ilişkilerle yüz yüze gelmeleri sebebiyle farklı kültürler ve dinlerin bilinmesi, dinlerarası arası ilişkilerin sağlıklı bir şekilde yürütülmesini zorunlu bir ihtiyaç haline getirmektedir.

“Yahudilik, tarihin bilinen en eski tevhid dinidir; aynı zamanda kendisinin de içinde bulunduğu bir din ailesinin, Semitik dinlerin de ilk ferdidir. Bu yüzden, bir din olarak Yahudiliğin bilinmesi, ailenin iki ferdi olan Hristiyanlık ve İslâm için önemlidir. Çünkü her ikisi de kendisini, aynı geleneğin bir devamı olarak kabul eder ve meşruiyetlerini ona atıflarla teyit ederler.”.¹⁶⁶

Hız. Muhammed, tebliğinin ilk anından itibaren Yahudilere muhatap olduğu gibi, Müslümanlar da o dönemden zamanımıza kadar Yahudilerle bir arada komşu, arkadaş ve meslektaş olarak yaşamışlardır.¹⁶⁷ Hicretin ilk günlerinde, Hız. Muhammed, Müslümanlar, müşrik Araplar ve Yahudileri bir araya getirme gayesini güden, dış düşmanlara karşı beraberliği öngören, toplumun huzur ve güvenliğini

¹⁶³ Bkz. Farukî, *İbrahimî Dinlerin Diyalogu*, s. 12.

¹⁶⁴ Magonet, *Talking to the Other...*, s. 19.

¹⁶⁵ Adam, *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, s. 52.

¹⁶⁶ Aydın, *Yahudilik*, s. 7.

¹⁶⁷ Aydın, *Yahudilik*, s. 7-8.

sağlamayı gaye edinen bir anlaşma metni hazırlamış ve bu metin, Medine’de bulunan tüm gruplarca kabul edilerek, grupların temsilcileri tarafından imzalanmıştır. Medine Vesikası olarak adlandırılan 47 maddelik bu anlaşma metni, İslâm devletinin ilk anayasası olarak kabul edilmiş olup, Yahudilerle ilgili maddeler de içermektedir. Bu anlaşmanın Yahudilerle ilgili bölümü, bir müdafaa savaşı esnasında yükümlü bulunulan vazifelerle başlamaktadır.¹⁶⁸ Anlaşmada açık bir biçimde, Yahudilerin Mekkeli Kureyşlilere veya onların müttefiklerine bir yardım yahut himaye hakkı vermeleri yasaklanmıştır (Madde 43). Mekkelileri, Medineli Yahudilerin yardımından alıkoyan bu madde, ayrıca kime gelirse gelsin bir düşman saldırısı halinde, buna karşı çıkmak üzere bir İslâm-Yahudi ittifakını da gaye edinmiştir. Yine bu anlaşmayla Yahudilerin dinlerini açık bir biçimde yaşamaları anlaşmanın özel bir maddesi ile (Madde 25) teminat altına alınmış, kurtuluş fidyesi ve öldürme vakalarında kan diyeti ödenmesi şeklindeki eski teamüller Yahudiler için de tanınmıştır.¹⁶⁹

Yahudiler, İslâm dünyasında bin yılı aşkın bir süredir barış içinde yaşadılar. İslâm tarihinde istisna olarak, XII. yüzyılda Kuzey Afrika ve İspanya’da Muvahhidlerin zulmü ve baskısı, XIX. yüzyılda İran’da Meşhed’li Yahudiler İslâm’a geçmeye zorlanma, sürgüne gönderilme, öldürülme vb. bazı olumsuz uygulamalar hariç, Avrupa’da olduğu gibi asla zulme maruz kalmadılar. İslâm dünyasının dört bir yanındaki bölgelerde Müslümanlarla Yahudi toplulukları arasında ticarî ve kültürel alanda etkin bir karşılıklı etkileşim yaşandı. Bunun en büyük örneği İspanya’da Altın Çağ “Golden Age” olarak bilinen çağda görüldü. IX. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar neredeyse İspanya’nın tamamı ve Fransa’nın küçük bir kısmını Müslümanlar yönettiler. Bu yönetim müddetince devletin Yahudi vatandaşları neredeyse günümüzde Amerika’daki gibi eşit haklara sahiptiler. Yahudi tarihçiler, “Yahudiliğin Altın Çağı” olarak İspanya’da Müslüman idaresindeki toplulukların zamanına atıfta bulunmaktadır. İspanya başarılı bir birlikte yaşamının parlak bir örneğidir.¹⁷⁰

¹⁶⁸ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. I, Çev. Salih Tuğ, İrfan Yay., 5. bs., İstanbul, 1993, s. 195-197.

¹⁶⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. I, s. 196-197.

¹⁷⁰ Emerick, *Complete Idiot’s Guide to Understanding Islam*, s. 199-200.; Bernard Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, Çev. Bahadır Sina Şener, İmge Kitabevi, 1. bs., Ankara, 1996, s. 65, 92, 170, 175, 192.; Khalid Duran, “Preparing for Dialogue: Islam”, Leonard Swidler, Khalid Duran, Reuven Firestone (Eds.), *Dialogue: Jews, Christians, and Muslims in Dialogue*, Twenty-Third Publications, 2007, s. 152.; Rudin, *A Jewish Guide to Interreligious Relations*, s. 55.

Yüzyıllar boyunca Yahudiler, İslâm ümmetinin itibar gören bir kesimiydi ve aslında Arapça da Yahudilerin kullandığı bir dildi. Yahudiler filozof, doktor, şair, müzisyen ve hatta askerî kumandan olarak İslâm medeniyetine katkıda bulundular. Endülüs, Müslüman İspanya ve Kurtuba'nın dışında Yahudi-İslâm medeniyetinin yaşandığı başka bir yer görmek mümkün değildir. Altın Çağ olarak da adlandırılan bu devirde yetişen iki önemli şahsiyet vardır. Bunlar rabbi Musa b. Meymun ve İbn Rüşd'dür.¹⁷¹

Yahudilere, Müslümanlar tarafından iyi davranılması sadece Müslüman İspanya ile sınırlı değildir. Daniel Goffman'a göre, İslâm'ın hakim olduğu diğer ülkelerde yaşayan Yahudi azınlıklar, İslâm dini tarafından hoş görüldü, Müslüman ülkeler hem Yahudilere hem de Hristiyanlara ev sahipliği yaptı. Bu üç din, birbirlerine katkıda bulundu ve hatta çoğunlukla birbirlerinin kültürlerine ve tarihlerine biçim verdi.¹⁷²

Tarihi süreçte genel anlamda Yahudiler ve Müslümanlar arasındaki olumlu ilişkiler, pozitif Yahudi-Müslüman ilişkileri için çok iyi bir temel sunmaktadır. Güçlü ve verimli Yahudi-Müslüman ilişkilerinden gelen zengin tarihî gelenek unutulmamalıdır.¹⁷³ Ancak günümüzde İsrail-Filistin çatışması, Yahudilerle Müslümanlar arasındaki ilişkileri olumsuz etkilemekte ve dünya barışını da ciddi manada tehdit etmektedir.

Yahudi-Müslüman diyalogu, algıları yumuşatma ve Yahudilerle Müslümanlar arasında yerel, bölgesel, ulusal ve uluslararası düzeyde geliştirilen ilişkilere katkıda bulunma potansiyeline sahiptir. Bu yüzden Yahudilik ve İslâm arasında benzerliklerin temel alınması önem arz etmektedir. Rabbi Magonet'e göre, Yahudiler ve Müslümanlar arasında İspanya'da Altın Çağ'da yaşanan verimli ortak yaşam, Yahudiler için kullanılabilir bir modeldir. Yahudilik ve İslâm, Hristiyanlıkla sahip olduğundan daha çok ortak noktalara sahiptir.¹⁷⁴

¹⁷¹ Jacob Bender, "Jewish-Muslim Dialogue and the Value of Peace". Bu makale 9 Mayıs 2007 Dinlerarası Diyalog Üzerine 5. Doha Konferansı'nda sunulmuştur. http://theamericanmuslim.org/tam.php/features/articles/jewish_muslim_dialogue_and_the_value_of_peace/ (09.02.2009)

¹⁷² Daniel Goffman, "Teaching Jewish History to the "Other" ", *The History Teacher*, Vol. 24, No. 2, February 1991, s. 160.

¹⁷³ Shafiq-Mohammed, *Interfaith Dialogue: A Guide for Muslims*, s. 84.

¹⁷⁴ Magonet, *Talking to the Other...*, s. 172.

Katolik teolog Leonard Swidler (d. 1929) Yahudiler ve Hristiyanların Müslümanlarla diyaloga veya triyaloga girmelerinin niçin önemli olduğu meselesiyle ilgili olarak Semitik veya İbrahimî dinler olarak bilinen bu üç dinin sahip oldukları başlıca ortak özellikleri şöyle sıralar:

1. Atalarının Hz. İbrahim olduğunu kabul eden bu üç dinin hepsi de aynı Semitik kökene sahip olup, tarihî, kültürel ve dinî gelenek olarak tek bir kaynaktan gelmektedir.

2. Bu üç dinî gelenek ahlakî olarak tek Tanrı inancına sahiptirler. Hepsi de her şeyin müsebbibi olan merhametli, adil ve yaratıcı bir ilahın var olduğunu kabul eder. Diğer bir ifadeyle tek Tanrı inancının insanın kendisi, diğer insanlar ve tüm dünyaya bakan ahlakî sonuçları vardır. Bu özellikler, üç İbrahimî dinin ortak mirasıdır. Diğer önemli dünya dinleri de esas itibarıyla bu mirası paylaşmaktadırlar.

3. Bu üç geleneğin hepsi de tarihî dinlerdir.

4. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm vahiy kaynaklı dinlerdir. Tanrı'nın tüm insanlığın kurtuluşu için peygamberler aracılığıyla vahiy göndererek özel bir şekilde iletişim kurduğuna inanmaktadırlar. Üç dine göre de vahiy için iki temel araç vardır: Bunlar peygamberler ve kutsal kitaplardır.

5. Bu üç inanca göre Tevrat ve İncil ilahî kaynaklıdır. Yahudilere göre Kutsal Kitap İbranice Tevrat; Hristiyanlara göre İbranice Tevrat ve Yeni Ahit; Müslümanlara göre de bu ikisine ilaveten bunları tasdik edici ve tamamlayıcı olarak Kur'an'dır. Müslümanlara göre, Yahudi ve Hristiyanlar özel bir isimle "Ehli Kitab" olarak adlandırılır.

Sahip oldukları ortak özellikler sebebiyle hem Yahudilerin hem de Hristiyanların Müslümanlarla ciddi ve devamlı diyaloga girmeleri gerekmektedir. Tek, merhametli ve adil olan bir Tanrı'ya inanan Yahudi ve Hristiyanlar "Neden üç farklı yol vardır?" sorusuyla karşı karşıya kalırlar ki bu mesele yalnızca diyalogda ele alınabilir.¹⁷⁵

Müslümanlara Hz. İsa'nın ölümünden sorumlu olma ve dolayısıyla Tanrı katili olma suçlaması asla yapılmamıştır. Bu durum ise, İslâm'la ilişkinin daha güçlü olmasını sağlamaktadır. Yaygın olan kanaate göre, İslâm dünyasında Yahudilerin insan haklarından mahrum kalışı genel anlamda Hristiyan dünyasında görülen

¹⁷⁵ Leonard Swidler, *Cosmic Dance of Dialogue: The Age of Global Dialogue*, 2007, s. 164-165.

boyuta ulaşmamıştır. Michael Wyscghogrod, Hristiyan dünyasında görülen şiddetli antisemitizme İslâm dünyasında kolay kolay rastlanamayacağını ifade etmektedir.¹⁷⁶

1960'lı yıllardan itibaren Hristiyan dünyasında özellikle de Katolik Kilisesi'nde diğer dinlere ve mensuplarına yönelik diyalog yaklaşımı benimsenmiştir. Dünyada çok dinli ve kültürlü, çoğulcu bir ortamda yaşayan dinler ve mensupları arasında bakış açıları ve birtakım eski olumsuz yaklaşımlar değişmeye başlamış ve karşılıklı etkileşimler artmıştır. Bu gelişmeler, farklı din mensuplarını birbirleriyle diyaloga girmeye teşvik etmekte, özellikle de İbrahimî dinlerin mensupları Yahudiler, Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında karşılıklı saygı, hoşgörü ve anlayış esasına dayalı bir diyalog arayışı ortaya çıkmıştır. Diyalog sayesinde dinlerin farklı yönlerinden ziyade onları bir araya getiren ortak noktalar vurgulanmakta, din mensupları arasındaki diyalog ve işbirliğinin gelişmesi yoluyla barış ve mutluluğun temin edilerek bunun dünya barışına hizmet etmesi amaçlanmaktadır.

II. Yahudilerin Müslümanlarla Diyaloga Girmesindeki Engeller

Yahudi-Müslüman diyalogu, karamsarlık ve güvensizlik nedeniyle uzun zamandır kaçınılan ve ihmal edilen bir konu olmuştur.¹⁷⁷

İsmail Râci Farukî'ye göre, Müslüman-Yahudi diyalogu hala mevcut değildir. Ne geçmiş bir örneği, ne de kuramsal bir gündemi mevcuttur. İsrail devletinin kuruluşu ve bunun Yahudi ve İslâm dünyası arasında yol açtığı sürekli düşmanlık, herhangi bir dinî diyalogun gerçekleşmesine imkan vermemiştir.¹⁷⁸

Ortadoğu'da devam eden Yahudi-Müslüman çatışması, yaklaşık bir asırdır devam etmektedir. Bu çatışmanın arkasında yatan bir takım dinî, siyasî, ekonomik ve toplumsal faktörler vardır. Diyalogun önündeki engelleri teolojik, siyasî, toplumsal, psikolojik ve ekonomik engeller olarak sınıflayabiliriz. Şimdi bu engelleri sırasıyla ele alalım:

¹⁷⁶ Wyscghogrod, "Musevilik Açısından İslâm ve Hristiyanlık", s. 40.

¹⁷⁷ Andrea L. Weiss, "From Disease to Dialogue: An Introduction to Jewish-Muslim Dialogue", Gary M. Bretton-Granatoor, Andrea L. Weiss (Eds.), *Shalom/Salaam: A Resource for Jewish-Muslim Dialogue*, UAH Press, New York, 1993, s. 7.

¹⁷⁸ Farukî, *İbrahimî Dinlerin Diyalogu*, s. 12.

1. Teolojik Engeller

Rabbi Joseph B. Soloveitchik vb. Yahudi dünyası üzerinde etkisi olan bazı Yahudi dinî liderler teolojik dinlerarası diyalogun imkansızlığını savunmakta ve bu tarz diyaloga herhangi bir katılımı reddetmektedirler. Diyalogu reddeden bu yaklaşım, Yahudilik ve Yahudilerin diyalog yaklaşımı olarak kabul edilmiş ve bu durum günümüze kadar devam etmiştir. Yahudi teolojisine göre, Müslümanlar Nuhîler statüsünde kabul edilmektedir. Ancak bazı Yahudi din bilginlerinin Müslümanlarla teolojik açıdan dinî diyalogun imkansız olduğu yaklaşımını benimsemeleri Yahudi-Müslüman diyalogunun önündeki önemli engellerden biridir.

Yahudi-Müslüman diyalogunda teolojik engel, Yahudilikteki, “Eretz Yisrael” denilen Vaat Edilmiş Kutsal Toprak “Arz-ı Mevud”¹⁷⁹ anlayışıdır. Buna göre, Yahudiler kutsal Filistin topraklarının Tanrı tarafından kendilerine verildiği inancındadırlar.¹⁸⁰ Yahudiler bu toprakların gerçek sahibi olduklarını ve bu toprakların kendilerine Tanrı tarafından verildiğini iddia etmektedirler. Kendilerinin bu topraklarda yaşamalarının zorunlu olduğunu savunmakta ve kutsal topraklara hakim olmak için çaba göstermektedirler. Bu topraklar Müslümanlar açısından da çok önemlidir. Çünkü Mirac hadisesi burada tecrübe edilmiş, Hz. Muhammed buradan göğe yükselmiş ve Kudüs Müslümanların ilk kiblesi olmuştur. Kutsal topraklarla ilgili bu sorunlar, Yahudi-Müslüman diyalogunun önünde ciddi engeller oluşturmaktadır.

1948’de İsrail Devleti’nin kurulmasından sonra, ders kitapları önceki döneme oranla Yahudilerin Filistin üzerinde sahip olduğu hakkı daha çok vurgularken, bu hakkı Müslüman Araplara hiç tanımamaktadır. Yahudiler, Filistinlilerin kutsal topraklarda hiç hakkı olmadığını savunmakta hatta bunu Yahudi devletinin resmî kuruluşunu takip eden dönemde basılan ders kitaplarında da daha yoğun bir biçimde ifade etmektedirler.¹⁸¹

¹⁷⁹ Arz-ı Mevud, Yahudi düşüncesinde, Tanrı Yahve’nin Yahudilere vermeyi vaat ettiği topraklardır. Tevrat’ta (Tekvin, 12:7 vd.) Kenan diyarının İbrahim ve soyundan gelenlere vaat edildiği belirtilir. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 42.

¹⁸⁰ Bkz. Tekvin, 12:1 “Ve Rab Abram’a dedi: Memleketinden ve akrabasının yanından ve babanın evinden, sana göstereceğim memlekete git.”; Tekvin, 12:7 “Ve Rab Abram’a görünüp dedi: Bu memleketi senin zürriyetine vereceğim.”.

¹⁸¹ Jean-Christophe Attias-Esther Benbassa, *Paylaşılamayan Kutsal Topraklar ve İsrail*, Çev. Nihan Önel, İletişim Yay., 2. bs., İstanbul, 2002, s. 232.

2. Siyasî Engeller

Yahudi-Müslüman diyalogunun önündeki başlıca engel “İsrail-Filistin Çatışması” veya “Filistin Sorunu” dur. Bu sorun, Yahudilerin veya Müslümanların Kudüs’e kimin hakim olacağı konusundaki anlaşmazlığı ile ilgilidir.

Müslümanlar için Kudüs, Hz. Muhammed’in Mirac’a çıktığı Mekke ve Medine’den sonra üçüncü kutsal şehirdir. Yahudiler içinse, içinde Süleyman Mabedi’nin olduğu yegâne kutsal şehirdir.¹⁸²

Günümüzde İsrail-Filistin çatışması, temelde siyasî bir mesele olup İbrahimî dinlerden Yahudilik ve İslâm ve mensupları arasındaki diyalogun ve Yahudilerle Filistinliler arasındaki barışın önündeki ciddi engellerden biridir. Bu çatışma sebebiyle Yahudi-Müslüman diyalogu tehdit altında olup geniş tabanlı bir Yahudi-Müslüman diyalogunun kurulması engellenmektedir.¹⁸³ Üstelik bu sorun dünya barışını da ciddi manada tehdit etmektedir.

Meşhur Yahudi yazar Bernard Lewis’e göre, İsrail-Filistin çatışması temelde siyasî bir çatışmadır; önyargı, tarafgirlik ve topluluklar ya da etnik gruplar arasında bir husumet sorunu değil, aynı coğrafya üzerinde hak iddia eden iki toplum arasındaki özgül ve maddi temelli bir çatışmadır. Bu çatışmanın çözülmemesi Yahudiler ve Müslümanlar arasındaki zaten hassas olan ilişkileri daha da nazik bir duruma getirmekte ve gerginleştirmekte, genel olarak dünya çapında Yahudilerle Müslümanlar arasındaki ilişkiler bu durumdan olumsuz etkilenmektedir. Yahudi yazar Prof. Dr. Reuven Firestone’a göre, çatışmanın temelinde, barış sürecini engelleyen bir unsur da, Yahudilik ve İslâm’ın kutsal toprakları ve özellikle tarafların Kudüs üzerinde iddia ettikleri egemenlik haklarıdır.¹⁸⁴

Kudüs’ün statüsü, Filistinli mülteciler vb. sorunlar nedeniyle İsrail ile Filistinliler arasında zaman zaman bazı görüşmeler başarısız olsa da İsrail ile Mısır arasında Camp David Anlaşmaları (1978), Madrid Barış Konferansı (1991), İsrail

¹⁸² Roger Abdul Wahhab Boase, “The Qur’anic Model of Religious Pluralism: its Relevance for Muslim-Jewish Relations Today”, Humayun Ansari-David Cesarani (Eds.), *Muslim-Jewish Dialogue in a 21st Century World*, Centre for Minority Studies, History Department, Royal Holloway University of London, Egham, 2007, s. 14.

¹⁸³ Suha Taji-Farouki, “Thinking on the Jews”, Suha Taji-Farouki, Basheer M. Nafi, Basheer M. Nafi (Eds.), *Islamic Thought in the Twentieth Century*, I.B. Tauris & Company Ltd., 2004, s. 348.

¹⁸⁴ Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, s. 214.; Reuven Firestone, *Yahudiliği Anlamak İbrahim’in/Avraam’ın Çocukları*, Çev. Çağlayan Erendag-Levent Kartal, Gözlem Yay., 1. bs., İstanbul, 2004, s. 76-77.

halkının büyük bir çoğunluğu tarafından memnuniyetle karşılanan ve onaylanan Oslo Anlaşmaları (1993), İsrail ile Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ)'nün karşılıklı birbirini tanıması (1993), Gazze-Yeriha Antlaşması, İsrail-Ürdün Barış Antlaşması (1994), Wye River Memorandumu (1998) vb. örnekler belirli koşullar çerçevesinde bir araya gelindiğinde bazı konularda taraflar arasında anlaşmaya varılabileceğine ve barışın mümkün olabileceğine işaret etmektedir.

Ortadoğu'da İsraililer ve Filistinliler ve dolayısıyla Yahudilerle Müslümanlar arasında devam eden çatışmanın çözümünde tarafların sergileyeceği siyasî irade, dünya siyasetinde etkin olan politik güçlerin rolü, sorunu ele alış biçimi ve bu konuya müdahalesi büyük önem arz etmektedir.

Dünya siyasetinde etkin bir role sahip olan ABD, Ortadoğu'da taraflar arasında arabuluculukta önemli rol oynamıştır. Örneğin, 6 Ekim 1973'te Mısır ve Suriye, Irak, Ürdün ve Suudi Arabistan'ın desteğiyle İsrail'e bir saldırı başlattı. Yom Kipur Savaşı da denilen bu savaş, uluslararası bir krize neden oldu. Sovyetler Birliği, Mısır'ın yardım isteğine birlik göndererek cevap vereceğini açıkladı. Bunun üzerine ABD Dışişleri Bakanı Henry Kissinger, ateşkesi görüşmek üzere Moskova'ya gitti. Yapılan görüşmeler sonucunda Kissinger, İsrail'e baskı yaparak 25 Ekim 1973'te ikinci bir ateşkese onları razı edince savaş sona erdi. Savaş sona erdiğinde Ortadoğu'daki statüko değişti. Kissinger, olayların kontrolünü büyük ölçüde ele alarak Mısır'ı bir ABD müttefikine dönüştürdü ve İsrail ile Mısır arasında bir barış anlaşmasına yol açtı.¹⁸⁵ Bu örnek olay, Amerika'nın İsrail üzerinde diplomatik, askerî, ekonomik etkinliğini ve çatışmaların çözümündeki siyasî tesirini ve gücünü açıkça göstermektedir.

İsrail-Filistin çatışması Yahudilerle Müslümanlar arasında güvensizlik, kırınglık yaratmış ve sonuç olarak Yahudi-Müslüman diyalogu bundan olumsuz etkilenmiştir. Buna rağmen bir çok Reformist ve hatta Muhafazakar Yahudi din bilgini rabbi Müslümanlarla diyaloga isteklidirler. Fakat Ortadoğu'da çatışma var iken diyaloga başlamak daha zordur. Böyle bir kriz esnasında bir çok Müslüman bir sinagoga girmeye, Yahudiler de bir camiye girmeye tereddüt edebileceklerdir. Bir

¹⁸⁵ Bkz. Selin Çağlayan, *İsrail Sözlüğü*, İletişim Yay., 1. bs., İstanbul, 2004, s. 451-455.

çok örnekte olduğu gibi diyalog gruplarının mensupları bu tereddüdü bitirmeye çalışmaktadırlar.¹⁸⁶

İsrail-Filistin çatışması ile bağdaştırılan düşmanlık ve şiddet dünyadaki Yahudileri ve Müslümanları daha da yabancılaştırmakta; her iki tarafın da önyargılı yaklaşımlarını artırmakta ve Yahudilerle Filistinliler arasında kalıcı, gerçek ve adil bir barışın teminine engel teşkil etmektedir. Bu engel iki toplum arasında gerilim, çatışma, önyargı, aşırılık, radikal şiddet eylemleri¹⁸⁷ ve fundamentalizme yol açmakta; artmakta olan fundamentalizm de iki taraf arasında nefret ve şüphelere yol açmaktadır. Bu durum Ortadoğu ve dünya barışına giden yolda çok ciddi bir engel olarak durmaktadır.

Bernard Lewis, Filistin sorununun Arap-Yahudi ilişkilerinin bozulmasında ve Yahudilerin genel olarak Müslüman dünyasındaki konumları üzerinde yarattığı etkiyi kabul etmekte, bununla birlikte diğer etkenleri de göz ardı etmemektedir. Ona göre, Arap-Yahudi ilişkilerindeki bozulma, Müslüman dünyasının ve bu dünyadaki azınlıkların genel durumunu etkileyen daha büyük bir değişimin parçasıdır. Taraflar arasındaki ilişkilerin genel olarak kötüleşmesi ve karşılıklı hoşgörünün kalkması, Yahudilerin yanı sıra başkalarına da zarar vermiştir. Ancak Filistin sorunu yüzünden daha çok kırılğan oldukları için Yahudilerin durumu daha da kötüleşmiştir.¹⁸⁸

Ancak dünya barışını ciddi manada tehdit etmekte olan hâlihazırdaki İsrail-Filistin çatışması, taraflar arasında karşılıklı kültürel, toplumsal, siyasî, ekonomik vb. alanlarda işbirliğinin daha da geliştirilebilmesine engel değildir.

Bugün geline nokta barışın önünde iki büyük siyasî engel bulunmaktadır: Birincisi, İsrail tarafında veya siyasetinde son yıllarda aşırı görüşler taşıyan kesimlerin giderek güçlenmesi, ikincisi ise Filistin tarafındaki parçalanmadır. 1996'da Benjamin Netanyahu'nun Başbakan olmasından bu yana İsrail, "barış için toprak" yaklaşımından giderek uzaklaştı ve "askerî güce dayanarak barış" diyebileceğimiz bir anlayışa kayd. Bu iki engeli aşmak için Ortadoğu'da yeni bir yaklaşıma şiddetle ihtiyaç vardır. Esasen kalıcı bir barışın köşe taşları bellidir: İsrail'in varlığının tanınması ve güvenliğinin teminat altına alınması, 1967 sınırlarına

¹⁸⁶ Shafiq-Mohammed, *Interfaith Dialogue: A Guide for Muslims*, s. 84, 89.

¹⁸⁷ Bazı örnek radikal şiddet eylemleri için bkz. Bkz. Mehmet Yılmaz, *MAFDAL: Radikal Sağın İsrail Dış Politikasına Etkisi*, Zaman Kitap, 1. bs., İstanbul, 2003, s. 157-158.

¹⁸⁸ Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, s. 214-215.

çekilmesi ve başkenti Doğu Kudüs olan bağımsız bir Filistin devletinin kurulmasıdır.¹⁸⁹

İsrail-Filistin çatışması Araplar ve Yahudiler arasında sonradan şiddete dönüşen bir çatışmadır. Bu sorun, Araplar ve Yahudilerin önyargılı yaklaşımlarına etki etmiştir. Yahudi din bilgini rabbi Prof. Dr. Reuven Firestone’a göre günümüzde modern İsrail’in, Arap ve Müslümanlara karşı olumsuz yaklaşımları, geçen yüzyılda yaşanan savaşlar ve şiddetin doğrudan bir sonucudur. Bu savaşlar ve şiddet Yahudiler gibi Filistinli Araplara da acı çektirmiştir. Taraflar arasında gerçekleşecek adil bir barış, Yahudilerin Arap ve Müslümanlara karşı hissettikleri korku, önyargı ve kızgınlığı, bir veya iki nesil sonra muhtemelen değiştirecektir.¹⁹⁰

Yahudilerle Müslümanlar arasındaki çatışmanın çözümü ve diyalogun önündeki engellerden birisi de Yahudilerin *Eretz Yisrael* dedikleri Kutsal Topraklar üzerinde devam eden yerleşimcilik faaliyetleridir.¹⁹¹

Yerleşimcilik faaliyetleri, İsrailliler ile Filistinliler arasındaki ilişkileri olumsuz etkilemekte ve çoğu illegal olarak kurulan yerleşim birimleri, İsrail-Filistin çatışmasının merkezinde yer almaktadır. Amerikalı Yahudi akademisyen ve yazar Ian Lustig, Yahudi fundamentalizmi ile ilgili olarak, İsrail’deki fundamentalist hareketin ve siyasî ekstremizmin ve şiddetin kaynağı olan Batı Şeria ve Gazze’deki fundamentalist yerleşim merkezlerinin, İsrail-Arap barışı için en büyük engel olduklarını söylemektedir.¹⁹² Barış Şimdi Hareketi “Şalom Ahşav-Peace Now”, 1978’de kurulan İsrail’in ilk ve tek kitlesel barış hareketidir. İşgali büyük bir adaletsizlik olarak niteleyen Barış Şimdi Hareketi’ne göre, barışın önündeki en büyük engel işgal altındaki topraklarda kurulan yerleşim merkezleridir.¹⁹³

Eretz Yisrael, İbranice İsrail toprağı anlamındadır. Bu ifade, I. ve II. Mabad dönemlerinde İsrail Krallığı’nın parçası olmuş bütün toprakları kapsamaktadır. Buna göre Eretz Yisrael, sadece modern İsrail devletinin ve Batı Şeria ve Gazze Şeridi’nin topraklarını değil, aynı zamanda Ürdün Nehri’nin doğusundaki bir kısım toprakları da içine almaktadır. Siyonist hareketin başlangıcında İsrail devletinin bütün Eretz

¹⁸⁹ Haluk Özdalga, “Türkiye’nin Büyük Adımı”, *Zaman Gazetesi*, 28 Ocak 2009, s. 20.

¹⁹⁰ Firestone, *Yahudiliği Anlamak: İbrahim’in/Avraam’ın Çocukları*, s. 76-77.

¹⁹¹ Yerleşimcilik, Batı Şeria ve Gazze’de yasal veya yasa dışı olarak Yahudilerin organize ettiği küçük yerleşim birimleri inşa etme faaliyetlerine verilen genel isimdir. Bkz. Yılmaz, *MAFDAL...*, s. 208.

¹⁹² Çağlayan, *İsrail Sözlüğü*, s. 422-423.

¹⁹³ Çağlayan, *İsrail Sözlüğü*, s. 428.

Yisrael topraklarını kapsaması gerektiğini savunan bazı gruplar olmuşsa da bugün İsrail’de radikal sağ partiler de dahil olmak üzere hiçbir parti İsrail’in elinde bulunmayan Eretz Yisrael toprakları için işgal hareketine girişmesi gerektiğini savunmaz. Ancak çoğu parti elde edilmiş Eretz Yisrael topraklarından her ne pahasına olursa olsun çekilmeyi de kabul etmez.¹⁹⁴

Ayrıca yerleşim birimleri arasında İsrail’in eline geçmesinden sonra Batı Şeria’nın kuzeyinde Gush Emunim’in kurduğu Elon Moreh ile Batı Şeria’da El-Halil kentinin yanı başındaki rabbi Moshe Levinger ve Kach Partisi’nin ana üssü olarak kabul edilen, Yahudi yerleşim birimi Kiryat Arba, Filistinli çiftçilere yönelik Vandalizm hareketleriyle meşhur olmuş ve radikal din eksenli hareketlerin eğitim merkezi görevini üstlenmiştir.¹⁹⁵

3. Toplumsal Engeller

Yahudilerle Müslümanlar arasında uzun yıllar boyunca yaşanan derin çatışma, ortaya çıkan yanlış anlama ve önyargılar, Yahudi-Müslüman diyalogunun önündeki engellerden biridir. Bu durum, iki dinin mensupları arasında işbirliği, diyalog ve karşılıklı toplumsal ilişkilerin gelişmesini güçleştirmektedir. Bu nedenle günümüzde taraflar arasındaki yanlış anlama ve önyargıların terk edilmesi büyük önem taşımaktadır. Basmakalıp önyargıların aşılması için her iki toplumun desteğine ve barışa ihtiyaç vardır.

R. Magonet, diyalogun engelleri konusunda şunları söylemektedir:

Birinci engel, diyalog katılımcıları, diyalog ortaklarından ziyade, kendi dinlerinin mensuplarıyla konuşuyor olabilirler. Onlar, geçmişte kendilerini bölmüş olan tüm sorunları muhataplarıyla paylaşmak zorunda kaldıkları için kendi toplumlarına ihanet ediyor gibi algılanmaktan korkmaktadırlar.

İkinci engel ise, diyalogda kendi toplumlarının temsilcilerinden ziyade, tarafların birey olarak bir araya gelerek, karşılıklı güven, saygı, arkadaşlık ve sevgiyi artırmak için bir başlangıç yapmalarının zorluğudur.

¹⁹⁴ Yılmaz, *MAFDAL...*, s. 189-190.

¹⁹⁵ Yılmaz, *MAFDAL...*, s. 197-198.

Üçüncü engel, hala kendi şüphelerini ve önyargılarını muhafaza etmekte olan kendi toplumlarını ikna etmektir. Bu, en zor olanıdır. Bunun başarılması meşru ve değerli olup eğitim ve diyaloga katılımın genişletilmesi gereklidir.¹⁹⁶

Araştırmacı yazar Carolyn Shaffer, Montreal’de Arap/Müslüman-Yahudi Diyalogu adlı master tezinde, tarafları diyaloga ikna etmek için isteksizlik olduğunu, diyalog katılımcılarının genellikle öteki ile diyaloga katılımları konusunda kendi toplumlarından gelen eleştiri ve olumsuzlukla karşılaştıklarını ifade etmektedir.¹⁹⁷

Amerika merkezli Yahudi-Müslüman İlişkileri Merkezi (Center for Jewish-Muslim Relations)’nin yöneticileri David Dolev ve Salma Kazmi, Amerika’da Yahudi-Müslüman Diyalogu: Zorluklar ve İmkanlar “Jewish-Muslim Dialogue in America: Challenges and Opportunities” adlı makalede, Amerika bağlamında, Yahudi-Müslüman diyalogunu ve bu diyalogun önündeki engelleri ve iki toplum arasında pozitif diyaloga girmede bazı kuralları ele almakta ve konu ile ilgili olarak şunları söylemektedirler:

Amerika’da, Yahudiler ve Müslümanlar yaratıcı ve faydalı ilişkileri büyütme imkanına sahiptir. Bunun için, her insanın doğal değerini tanıyarak, sorumluluk ve anlayış yolunda bilinçli şekilde yürümede kararlı olmalıdırlar.

Diyalogun yapıcı sürecini dört temel engel tehdit etmektedir:

İlk engel, iki toplum arasındaki güvensizliktir. Hem Müslümanlar hem de Yahudiler, muhataplarının sahip olduğu gizli gündemlerini merak etmekte ve kendi diyalog ortaklarının niyetine güvenme konusunda zorlanmaktadır. Bu güvensizliğin, Ortadoğu’da birtakım kökleri vardır. Bunlar, bir göçmen veya azınlık olmaktan duyulan rahatsızlık, yanlış bilgilenme ve diğer grup hakkında sınırlı bilgi sahibi olmaktır.

İkinci engel, Amerika’daki Müslüman ve Yahudi toplumlarının büyük oranda farklı gelişim aşamalarına sahip olmalarıdır. Müslümanlar, Amerika’da henüz yenidirler, onların kurumları ve dinî liderlik yapısı da hala gelişmektedir. “Müslüman Amerikalı” kimliği, aslında hızla değişim halindedir. Pek çok milliyet ve kültür, yeni ana yurdunda, kaynaştırıcı dinî bir topluma karışmaya teşebbüs etmektedir.

¹⁹⁶ Magonet, *Talking to the Other...*, s. 175.

¹⁹⁷ Carolyn Shaffer, *Arab/Muslim-Jewish Dialogue in Montreal*, M.A. Thesis, Department of Religion, Concordia University, Montreal, Quebec, Canada, 2006, s. 197-198.

Yahudi toplumunun çoğu, şimdiden iki ya da üç nesil toplu göçten uzaktır. Yahudi toplumu Amerikan kültürü ve politikasında derin bir şekilde kökleşmiştir. Yahudi kurumları, büyük ölçüde organize ve uzmanlaşmış olup çoğunlukla büyük ödemelerle personel çalıştırmaktadırlar. Bu farklı gelişme aşamaları, iki toplum içindeki öncelikleri ve kapasiteleri etkilemektedir. Örneğin, Müslüman toplumdaki enerji çoğunlukla iç gelişmeye ayrılırken, Yahudi toplumu hem iç hem de dış meselelerde çalışabilmektedir.

Üçüncü engel, Yahudiler ve Müslümanların diyaloga girmelerinde farklı nedenlerin bulunmasıdır. Ortadoğu'da devam eden çatışmadan rahatsız olan bir çok Yahudi, Müslümanlarla diyalogu barışa doğru ilerlemede bir araç olarak görmektedir. Bu, iki toplum arasında barışın temini için Yahudi toplumunun çabasını ve arzusunu yansıtmaktadır. Bu arada, Amerika Birleşik Devletleri'nde organize olmuş bir çok Müslüman topluluk, Müslümanların kişisel haklarının suistimalleri ve medyada din hakkında sık sık gerçeğe aykırı beyanlarla daha fazla ilgilenmektedir. Müslümanlar, Yahudiler ve diğer din mensuplarıyla diyalogda, genellikle kendi dinleri hakkındaki yanlış anlamaları tasfiye etmekle meşguldürler. Neticede Müslümanlar, Amerikan toplumunda refah içinde yaşamak için komşularının bütün geçmişlerini öğrenmek zorunda olduklarını anladılar.

Sonuç itibariyle, diyalogla ilgilenen Yahudi ve Müslüman toplulukları, dinî yasa ve otoriteye farklı yaklaşımlara sahiptirler. Yahudi toplumunun açık görüşlü üyeleri, dinî hukukla ilgili çeşitli yaklaşımlara daha fazla açıktırlar. Pratikte dinî emirleri uygulamanın, kişiden kişiye değişiklik göstermesi fikri ile Yahudiler rahattır. Pratikte camilere bağlı Müslümanların çoğu, bütün Müslümanların uyması gereken dinî hukukun esaslı taleplerinin olduğunu kabul etmektedirler. Yine de bu farklılara rağmen, Yahudiler ve Müslümanlar pek çok ortak noktayı ve ülkenin benzer coğrafi bölgelerinde olsalar bile, Amerika'daki azınlık dinleri olarak kendi saygın geleneklerinin, dinî hukuka bağlılığın ve tecrübelerinin tarihî köklerini paylaşmaktadırlar.

Yahudiler ve Müslümanlar arasında pozitif diyaloga girmek için bazı kurallar vardır. Bu kuralları şöyle sıralayabiliriz:

1. Diyalog, yavaşça başlamalı ve diyalogda her toplumdan katılımcılar olmalıdır.

2. Düzenleyiciler, her iki toplumun farklı motivasyonlarını anlamak için birlikte çalışmalıdır.

3. Diyalog, her yerde uygun olmayabilir. Her grubu harekete geçiren şeyle meşgul olmanın bir yolu bulunmalıdır. Bazı toplumlar için, ilişkiyi tesis etmek ve sosyal etkinlik, dinlerarası çalışmanın merkezi iken diğerleri için, metin incelemesi ve ortak meslekî ilgiler daha önemlidir.

4. Her iki toplum, Yahudi-Müslüman ilişkileri konusunda çeşitli perspektifleri temsil eden üyeleri kapsamaktadır. Bazı bireyler, Yahudi-Müslüman ilişkileri konusunda çalışmada gayretlidir. Onların diyaloga girmeleri kendi enerjileri ve diyaloga olumlu bakış açısından dolayı hem kolay hem de önemlidir. Diyalog organizatörleri, her toplumun temel görüşü üzerinde kuvvetli etkiye sahip olabilecek bireyleri bir araya getirme konusunda mesai sarf etmeyi göz önünde bulundurmalarıdır.

5. Müslümanlar ve Yahudiler bir çok şeyi paylaşmaktadırlar: Hz. İbrahim'in çocukları olarak ortak dinî bir miras, çoğunluğu Hristiyan bir toplumda inanç toplumlarını destekleme konusunda meydan okunması, sınırlarımızın ötesindeki derin çatışmayı dışarıda bırakarak hep birlikte geleceğimizi güçlendirme sorumluluğu ve her iki topluma ve genel olarak bütün toplumlara fayda getirecek olan yapıcı ilişkileri birlikte geliştirmeyi öğrenmek ve çalışmaktır.¹⁹⁸

Amerikalı Reformist rabbi Peter Knobel, Bunlar ve Onlar Yaşayan Tanrı'nın Sözleridir "These and Those Are the Words of the Living God" adlı makalesinde, Amerika bağlamında diyalog, Yahudi-Müslüman diyalogu ve bu diyalogun önündeki engelleri ele almakta ve özetle şunları söylemektedir:

Bugün İslâm'ın, dünya sahnesinde önemli ve karmaşık bir kuvvet olduğu açıktır ve Amerika'da büyüyen bir Müslüman toplumu mevcuttur. Müslüman toplumunun büyük kısmı, iyi eğitilmiş ve profesyoneldir ama çoğunlukla ilk veya ikinci nesil Amerikalı'dır. Müslüman toplumu çeşitlidir ve Yahudilerle ciddi diyaloga girme ihtiyacını kabul etmektedir. Amerika'da Yahudi toplumu kendisini çoğunlukla güvende hissetmekte ancak İslâm karşıtı önyargı hızla yayılmaktadır.

¹⁹⁸ David Dolev-Salma Kazmi, "Jewish-Muslim Dialogue in America: Challenges and Opportunities", Center for Jewish-Muslim Relations.
http://www.jewishmuslim.org/articles/jewish_muslim_dialogue.html (18.04.2009)

Yahudi ve Müslümanlar, Amerika’da azınlık teşkil etmekte ve her iki toplum, Hristiyan bir çevrede benzersiz kimliklerini sürdürmeye çalışmaktadır. Bu nedenle Yahudi ve Müslümanlar paylaşımı artırmak ve ciddi ilişkiler geliştirerek, bu ilişkileri daha da ilerletmek zorundadır.

R. Knobel’e göre, Amerika’da Yahudiler ve Müslümanlar arasındaki ayrılık iyice artmakta, bunun bir kısmı Ortadoğu’daki çatışmaya dayanmaktadır. Yahudi-Müslüman diyalogunda, her iki tarafta pek çok şüphe ve bilgi eksikliği mevcut olup bu konudaki zorluk ise, güven meydana getirecek görüşmeleri yürütebilecek bilgili liderleri bulmaktır. Müslümanlarla ilgili terörist imajı, Ortadoğu’daki çatışma, İslâm’da kadınlara eşit davranılmadığı düşüncesi ve uygulamada en aşırı ve muhafazakar kişilerle İslâm’ın özdeşleştirilmesi, gerçek diyalogun engelleridir.

R. Knobel, diyalog konusundaki görüşlerini şöyle ifade etmektedir: Diyalogun anahtarı dürüstlük olacaktır. Biz benzerliklerimizi ve farklılıklarımızı kabul etmeliyiz. Her birimiz, karşılıklı olarak aşırı fikirlere sahip mensuplarımızı yok sayarak tartışmaya başlama tuzağından kaçınmalıyız.

Diyalog, Amerika’da Yahudi ve Müslüman olma konusunda kişisel tecrübelerimizi paylaşmayı ifade etmektedir. Önyargılar, korkular, umutlar ve hayallerimiz nelerdir? Diyalog, gerçek dinlemeyi ve aynı zamanda ciddi çalışmayı ifade etmektedir. Birbirimizi karşılıklı dinlemek, sıkıntı verse bile, karşılıklı görüşmelerde samimiyet ve dürüstlüğe götüren temel kuralları koymak zorundayız.¹⁹⁹

Manuel Abramowicz ve Sara Brajbart-Zajtman, Yahudi Müslüman Diyalogunun Raporlarının Haritası “Mapping Reports of Jewish Muslim Dialogue” adlı raporun Belçika ile ilgili bölümünde özetle şunları söylemektedirler: Yahudi toplumunda, Yahudi-Müslüman diyalogu ile ilgili engeller vardır. Yahudi toplumu kendi içine kapanmakta, kabul edilemez önyargılı İslâmfobik fikirleri kazanmaktadır. Üstelik siyasî partiler, bu diyalogu iyi niyetle desteklememektedir. Bazı politikacılar için, Yahudi Müslüman diyalogu, onların özel alanı olarak

¹⁹⁹ Peter Knobel, “These and Those Are the Words of the Living God”, *Torah at the Center*, Vol. 11, No. 3, Summer 2008, Kayıt 5768, s. 14.
http://www.usc.edu/schools/college/crcc/private/cmje/news/TATC_Aug2008.pdf (06.05.2009)

kalmalıdır. Onlar kendi otoritelerinin altında olmayan bir teşebbüsü vazgeçirmeye çalışmaktadırlar.²⁰⁰

Yahudi-Müslüman ilişkilerinin tarihsel sürecinde yaşanan birtakım olumsuz tecrübeler, o zaman özgü olup genellenmemelidir. Medine’de Hz. Muhammed’in hayatı boyunca Müslüman ve Yahudiler arasında yaşanan bir takım trajik olaylar, münferit vakalar olup Yahudilik ve İslâm arasında sürekli bir çatışmanın varlığı konusunda genelleme yapılmamalıdır. Medine’deki çatışma özel bir Yahudi topluluğu ile sınırlı ve o zamana özgü bir olaydır. Zira Endülüs, Bosna ve daha başka yerlerde insanlar başarılı bir şekilde birlikte yaşamının örneklerini sergilemişlerdir. Bu da yeni bir başlangıç için daima bir fırsatın varlığını göstermektedir.²⁰¹

İsrail’deki milliyetçi-din eksenli radikal sağın gerçekleştirdiği şiddet eylemleri ve takip ettiği fundamentalist politikalar, ciddi iç ve dış problemlere ve Yahudi yerleşimcilerin radikalleşmesine yol açmıştır. Bu durum, sorunu bir İsrail-Filistin problemi olmaktan çıkarmış, bizzat İsrail’in kendi problemi haline getirmiştir.

Baruch Goldstein tarafından el-Halil kentindeki Halil İbrahim Camii’nde bir sabah namazı sırasında bir katliam gerçekleştirildi. Bundan iki sene sonra ise hainlikle yaftalanan Yitzhak Rabin 4 Kasım 1995’te yerleşimci olmamasına karşın aşırı gruplarla yakın bağı olan aşırı dinci eylemci Yigal Amir tarafından öldürüldü. İsrailli yazar ve akademisyen Ehud Sprinzak ve Amerikalı Yahudi akademisyen Ian Lustig, bir tek kişinin yaptığı eylemler olarak görülse de bu iki şiddet eyleminin arkasındaki zihin yapısının aynı olduğu düşüncesindedirler.²⁰² Radikal sağın eylemleri artık bir İsrail-Filistin problemi olmaktan çıkmış, bizzat İsrail’in kendi problemi haline gelmiştir.²⁰³

Yahudilerle Filistinliler arasında zaman zaman karşılıklı olarak meydana gelen bazı ferdî ve toplumsal şiddet olayları, tarafları büyük bir güvensizliğe sürüklemiş, taraflar arasında ciddi problemlere neden olmuş ve Filistin İntifada’sına karşı bir

²⁰⁰ 1991’de kurulan “A Jewish Contribution to an Inclusive Europe” isimli organizasyon, kültürlerarası ve dinlerarası anlayışı arttırmak için çalışan, yeni bir Yahudi-Müslüman diyalogu ve işbirliği teşebbüsüdür. Yahudi-Müslüman diyalogu ve işbirliği çerçevesinde bir rapor yayımlamıştır. Manuel Abramowicz ve Sara Brajbart-Zajtman, raporda Belçika ile ilgili bölümü yazmışlardır. Bkz. “Mapping Reports of Jewish Muslim Dialogue in 5 European Countries”, July 2007, s. 22. http://www.ceji.org/dialogue/Mapping_Reports_EN.pdf (11.04.2009)

²⁰¹ Duran, “Preparing for Dialogue: Islam”, s. 152.

²⁰² Ehud Sprinzak, *Brother Against Brother: Violence and Extremism in Israeli Politics from Altalena to the Rabin Assassination*, Free Press, New York, 1999, s. 242’den naklen, Yılmaz, *MAFDAL...*, s. 157.; Çağlayan, *İsrail Sözlüğü*, s. 420-423.

²⁰³ Yılmaz, *MAFDAL...*, s. 158.

“Yahudi İntifadası” meydana gelmiş ve hatta olaylar zirveye çıkmıştır. Bunun örneğini 1993’te imzalanan Oslo Anlaşması’ndan sonraki dönemde görmek mümkündür.²⁰⁴

Dvir Abramovich’e göre, bir başka zorluk, çoğunlukla İsraililer ve Filistinlilerin birbirleriyle iletişim kuramamaları veya birbirlerini kendi kültürel engellerinin ötesinde görememeleri, öteki hakkında kendi önyargılarına ve algılamalarına sıkıca bağlı olmalarıdır.²⁰⁵ Yahudiler ve Müslümanlar, aileleri ve arkadaşları tarafından önlerine çıkarılan kültürel engelleri yenmek zorundadırlar. Örneğin Kudüs’te İsraili ve Arap çocukların, kendi toplumlarını bölmekte olan kültürel engelleri aşan yeni arkadaşlıklar oluşturmak için, Barış Tohumları “Seeds of Peace” adlı bir projede yazın birlikte çalışmaktadırlar.²⁰⁶

Günümüzde İsrail’de, Müslümanlar azınlık durumundadır. Yahudilerle Müslümanlar arasındaki toplumsal ilişkiler oldukça zayıf olup, taraflar birbirlerini yeterince tanımamaktadırlar. Örneğin 1993’te kurulan bağımsız Yahudi örgütü “İsrail Politika Forumu” Siyasi Analizler Direktörü M.J. Rosenberg, Yahudilerle Müslümanlar arasında birbirlerine en yakın olan halkların İsraililer ve Filistinliler olduğunu, aralarında çok daha fazla ortak noktalar olduğunu, ancak hiçbir Filistinli ile tanışmamış pek çok Yahudi olduğunu ifade etmektedir.²⁰⁷

4. Psikolojik Engeller

Yahudiler, Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında diyalogun önündeki engellerden biri de diyalogda katılımcıların çoğuna hâkim olan psikolojik engeldir. Prof. Dr. Mohammed Arkoun (d. 1928), Yahudi-Hristiyan-Müslüman Diyalogu için Yeni Perspektifler “New Perspectives For A Jewish-Christian-Muslim Dialogue” adlı makalesinde, bu konuyla ilgili olarak görüşleri şöyledir:

Güncel dinî diyalogda katılımcıların çoğuna hakim olan psikolojik engeller mevcuttur. Her toplumun üyeleri, ancak kendi değerlerini koruma, tebliğ etme ve

²⁰⁴ Yılmaz, *MAFDAL...*, s. 156-157.; Çağlayan, *İsrail Sözlüğü*, s. 421.

²⁰⁵ Dvir Abramovich, “Overcoming the Cultural Barriers of Conflict: Dialogue Between Israelis and Palestinians, Jews and Muslims”, *Journal of Intercultural Studies*, Vol. 26, No. 4, November 2005, s. 295.

²⁰⁶ Abramovich, “Overcoming the Cultural Barriers of Conflict: Dialogue Between Israelis and Palestinians, Jews and Muslims”, s. 305, 310.

²⁰⁷ Çağlayan, *İsrail Sözlüğü*, s. 336.

kendi dinini araştırmayı amaçlar. Ötekinin perspektifine girmemek için “ötekilere” karşı durmakla kendisini yükümlü hisseder. Teolojik referanslar, karşı tarafın görüşünü kabul etmemek için kültürel sistemler olarak kullanılmakta olup, asla geleneksel sınırları geçme ve yeni dinî düşünceyi uygulamada bir araç olarak kullanılmamaktadır. Ayrıca Yahudiler ve Araplar (gerçekte İsraililer ve Filistinliler) arasındaki süren trajik çatışmanın, gün geçtikçe daha çok engel, yanlış anlaşılma ve saptırmalar meydana getirdiğini, bu durumun her iki toplumun “Ötekileri”ne karşı toplumsal düşüncesini beslediğini belirtmektedir.²⁰⁸

Özetle Yahudiler ve Müslümanlar arasında korku, endişe, şüphe, önyargı, diğerini tanımamaktan kaynaklanan psikolojik engeller bulunmaktadır.

5. Ekonomik Engeller

İsrail-Filistin çatışmasının çözülmesi yolundaki engellerden biri de, Müslüman Filistinlilerin yaşadığı ekonomik problemlerdir. Bu nedenle, Filistinlilerin yaşadığı bu problemlere çözüm üretilebilmesi için İsrail’in devlet olarak etkili adımlar atması önem arz etmektedir. Mesela Batı Şeria ve Gazze’de yaşayanların Kudüs’e girmesine izin vermayarak oluşturulan ekonomik engellemeler söz konusudur.²⁰⁹

Filistin halkının ekonomik problemlerinin çözümü için gerekli adımların atılması halinde iki taraf arasındaki ilişkilerin zamanla normalleşme sürecine girmesi mümkündür. İsrail devletinin ekonomik yönde bazı olumlu adımlar atması, dünyada ve Ortadoğu’da Yahudiler ve Müslümanlar arasındaki ilişkilerin düzelmesi ve taraflar arasında karşılıklı işbirliği ve diyalogun gelişmesi, dünya barışının temini, İslâm dünyasında İsrail ve Yahudilere karşı oluşan antipatiyi giderme adına çok önemli katkılar sağlayacaktır.

Yine bir Müslüman ülke olan Türkiye’nin, Filistin bölgesinin ekonomik altyapısının geliştirilmesi için önderlik ettiği İsrail’deki Erez Sanayi Bölgesi’nin yeniden canlandırılmasına dair desteği ve sorunların çözümü yönünde arabulucu rol üstlenmesi ve bunu İsrail ve Filistin’in kabul etmesi karşılıklı ilişkilerin düzelmesi için atılmış önemli bir adım olarak değerlendirilebilir.

²⁰⁸ Bkz. Mohammed Arkoun, “New Perspectives For A Jewish-Christian-Muslim Dialogue”, *Muslims in Dialogue: The Evolution of a Dialogue*, Leonard Swidler (ed.), The Edwin Mellen Press, Lewiston, New York, 1992, s. 224-229.

²⁰⁹ Çağlayan, *İsrail Sözlüğü*, s. 429.

Avrupa Yahudi Kongresi'nin (European Jewish Congress) başkanı Moshe Kantor, Türkiye'nin Yahudi, Müslüman ve Hristiyan inançları arasında tolerans ve diyalogu geliştirmede anahtar bir role sahip olduğunu, mutedil ve hoşgörülü İslâm'ı temsil ettiğini, yabancı düşmanlığı, ırkçılık ve antisemitizmle mücadele etmeye yardım eden bir ülke olduğunu söylemektedir.²¹⁰

III. Yahudiler ve Müslümanlar Arasında İlişkiyi Sağlayacak Esaslar

“Yahudilik ve İslâm Arasında Nasıl Bir İlişki Olmalıdır?” şeklindeki bir soruya cevap olarak ilk akla gelen şey, İbrahimî gelenekten gelen bu iki dinin mensupları arasında karşılıklı saygı ve hoşgörü esasına dayalı “diyalog arayışı” olacaktır. Çünkü dinlerarası diyalog konusunda önemli isimlerden biri olan Hans Kung, dinlerarası barış olmaksızın milletlerarası barıştan söz edilemeyeceğini, dinlerarası diyalog olmaksızın dinlerarası barış olamayacağını, dinlerin temellerini araştırıp ortaya koymaksızın da dinlerarası diyalogun mümkün olamayacağını dile getirmiştir. Görüldüğü gibi, milletlerarası barış dinlerarası barışa, dinlerarası barış da dinlerarası diyaloga bağlanmaktadır. Bu ise, dinlerarası diyalogun önemini bir kere daha ortaya koymaktadır.

Prof. Dr. Ahmet Güç'e göre, olması gereken ve arzu edilen bir diyalogun şu beş temel esasa dayanması gerekmektedir:

1. Bilgi: Arzu edilen bir diyalogun gerçekleşmesi için, her şeyden önce Yahudiler İslâm'ı, Müslümanlar da Yahudiliği iyi bilmek durumundadır. Çünkü bir din hakkında yeterli bilgiye sahip olmadan o din hakkında konuşmak ve sağlıklı kararlar vermek mümkün değildir. Dolayısıyla, Yahudiler kendi değerlerini, Müslümanlar da kendilerinininkini anlatmalı; hiç kimse bir başkasının doğrularını kabule zorlanmamalıdır.

2. Birbirini tanımak: Din mensuplarının birbirlerini tanıyabilmeleri için bir araya gelmeleri gerekmektedir. Çünkü bir araya gelmeden, insanların birbirlerini yakından tanımaları mümkün değildir. Din mensupları birbirlerini tanıdıktan sonra da kültürler, medeniyetler vb. tanınmalıdır. Din mensupları arasındaki kavgaların temelinde genelde birbirini iyi tanımamak veya bilgi eksikliği yatmaktadır. Mesela,

²¹⁰ “Jewish Group: Turkey Promotes Dialogue”, *European Jewish Congress*, Tuesday, October 28, 2008. http://www.eurojewcong.org/ejc/news.php?id_article=2961 (26.04.2009)

Batı’da hakim olan İslâm imajının temelinde art niyetin ötesinde cehalet ve bilgi eksikliği yatmakta, basın-yayın organları da büyük ölçüde bunu yaygınlaştırmaktadır.

Günümüz dünyasında özellikle Yahudilik ve İslâm gibi birbiriyle pek çok ortak noktaları olan iki dinin mensuplarının birbirlerini tanımalarına ve daha iyi anlamalarına daha çok ihtiyaç vardır. Dünyamızdaki çok kültürlü ve dinli çoğulcu ortam, bu iki din mensuplarını diyalog ve işbirliğine teşvik etmektedir. Dolayısıyla, aynı sokakta, aynı ülkede komşuluk ilişkileri içinde olan bu iki din mensuplarının birbirlerini anlamaları, iyi ilişkiler ve barış içinde yaşamaları artık zorunlu hale gelmiştir. İnsanların karşılıklı olarak birbirlerini iyi tanımaları, onları üst düzey bir diyaloga götürür. Üst düzey bir diyalogda ise, insanlar inanışları ve kültürleri insanlarda görürler. İnsanlarda görülen şey yakınlık meydana getirir. Yakınlık olunca da insaniyet meydana gelir ve karşılıklı alışveriş başlar. Bu da, tarafları “medeniyetlerarası diyaloga” sevk edebilir. Medeniyetler arası diyalogun sağlanması halinde de, Samuel P. Huntington’ın “Medeniyetler Çatışması” şeklindeki tezi gerçekleşme imkanı bulamaz.

3. Birbirini anlamak: Özellikle son yıllarda ve günümüzde sık sık düzenlenen Yahudi, Hristiyan ve Müslümanların iştirak ettiği diyalog toplantılarında dile getirilen ortak taleplerden birisi de, tarafların “birbirlerini anlama” istekleridir. Buna kısaca, “birbirine tahammül etme” de diyebiliriz. Yani taraflar birbirlerine; “Ben kendimi sana anlatayım. Lütfen beni bir dinle. Sonra da sen kendini anlat, ben de seni dinleyeyim.” demektedirler. Çünkü herkesin fikrî ve dinî kanaati kendisine göre saygındır. Diğer taraftan, fikir ve inanca karşı soğuk davranmak, haksızlık etmek, insanlara karşı soğuk davranmak ve haksızlık etmekten daha kolaydır. Halbuki inanç, et ve kemik gibi birbirine girmiş; insanın ruhuna sinmiş, özüne işlemiş bir olgudur. Bu gerçek de, başkasının kutsalına saygılı davranmayı gerektirir.

4. Kutsal Değerlere Saygı Göstermek: Bütün dinlerin ve inanç sistemlerinin ortaya koymuş olduğu birtakım kutsal değerler vardır. Bu değerler o inanç veya sistemi besleyen ve ayakta tutan temel faktörlerdir. Dolayısıyla, her inanç sahibi kendi kutsal değerlerine sahip çıkmak ister ve başkalarından da o değerlere en azından saygı duymasını bekler. Bu da tabîî bir şeydir. Çünkü başkasının kutsalına

saygılı davranmak, aynı zamanda kişinin, kendi kutsalına da başkalarının saygılı davranmasına bir çağrı demektir.

5. Ortak Noktalarda Birleşmek ve Farklılıklara Saygı Göstermek:

Yahudilik ve İslâm arasında olması arzu edilen ilişkiyi sağlayacak olan ana esaslardan birisi de, her iki dinin ortak yönlerini öne çıkarmak ve farklılıklara saygı göstermektir.

Geçmişte çeşitli din mensupları arasında yaşanan acı tecrübeler baktığımızda hep farklılıkların ön plana çıkarıldığını, farklılıklar üzerinde tartışıldığını ve dinler arasındaki bu farklılıkların bir araya gelmeye ve diyaloga engel kabul edildiğini görmekteyiz. Halbuki özellikle ilahî kaynaklı dinlerde farklılıklara rağmen ortak noktaların çok daha fazla olduğu görülmektedir. Çeşitli din mensuplarını bir araya getirecek ve diyaloga imkan verecek olan da bu ortak noktalardır. Ortak noktalar üzerinde durmak varken, farklılıklara takılıp kalmak din mensupları arasındaki karşılıklı saygı ve hoşgörüyü daha da zora sokmaktadır. Bu anlamda Yahudilik ve İslâm, birbirlerine yakın iki dindir. İki din arasındaki ortak noktaların başında da “Bir Allah inancı” veya “Tevhit” gelmektedir. Aslında ilahî kaynaklı bütün dinlerin özünde “Bir olan Allah’a iman etme” esası vardır. İnsanları inanç yönünden birleştirecek olan en önemli husus da “Tevhit”tir.

İslâm ile Yahudilik arasındaki ortak nokta sadece “Tevhit” inancından ibaret de değildir. Bunun yanında, peygamber, kitap, öldükten sonraki hayat inancı gibi noktalarda da ortaklık söz konusudur.

Bugün “İbrahimî Dinler” diye de nitelendirilen Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm gibi üç ilahî kaynaklı din mensuplarının sık sık gündeme getirdikleri ortak noktalardan birisi de, her üç din mensuplarının da “Atamız İbrahim” sözünü benimseyerek, Hz. İbrahim’de birleşme arzusudur. Hz. İbrahim, üç dinin de kaynağıdır. Dolayısıyla, Yahudilik, İslâm ve Hristiyanlık mensuplarını bir araya getirecek, aralarındaki sevgi ve saygıyı pekiştirecek ortak noktalardan birisi de Hz. İbrahim olabilir. Hz. İbrahim’de birleşmek demek, onun ortaya koymuş olduğu din anlayışında birleşmek demektir. Hz. İbrahim’de birleşmenin onun yaptıklarını

yapmakla, bir anlamda onun ortaya koymuş olduğu din anlayışını benimsemekle mümkün olabileceğini göstermektedir.²¹¹

²¹¹ Daha geniş bilgi için bkz. Ahmet Güç, “2000’li Yıllarda İslâm ve Hristiyanlık Arasında Nasıl Bir İlişki Olmalıdır?”, *Günümüz Dinlerarası İlişkiler (Ders Notları)*, Bursa, 2000, s. 6-10.

SONUÇ

Tezimizde Yahudilik açısından Yahudi-Müslüman diyalogunun mümkün olup olmadığını inceledik. Yahudiliğin İslâm'a ve Müslümanlara bakışı, olumlu ve olumsuz yaklaşımları birlikte ihtiva etmektedir. Yahudi din bilginleri, doktrin ve gelenek bakımından İslâm'ı Yahudiliğe daha yakın bulmakta, Nuh kanunlarına uyan Müslümanları Nuhîler kategorisinde kabul etmekte ve Müslümanların da kurtuluşa erecekleri görüşünü benimsemektedirler.

Vardığımız kanaate göre, genel olarak Yahudilik açısından Yahudilerle Yahudi olmayanlar, özel olarak Yahudilerle Müslümanlar arasında teolojik meselelerde dinlerarası diyalog mümkün değildir. Ancak ekonomik, sosyal, kültürel, bilimsel, ahlak vb. seküler ve evrensel meselelerde diyalog imkan dahilindedir.

Bununla birlikte diyalogla ilgilenen bazı Yahudi din bilginleri, diyalogun tamamen seküler meseleler ile sınırlanması ve teolojik meselelerde diyalogdan kaçınılması gerektiği konusunda aynı fikirde değildirler. Yahudi teolog David Novak, Yahudi-Yahudi olmayan diyalogunun Nuh kanunlarıyla sınırlı olduğunu, Yahudiler ve Müslümanların verimli bir diyaloga girmeleri için ahlakın en uygun diyalog ortamı olduğunu düşünmektedir.

Diyalog, merkezî önemi olan dinî bir görev olup barışı arama ve onu devam ettirmede kullanılabilecek araçlardan biridir. Yahudiler için Müslümanlarla diyaloga girmek sadece menfaate dayalı bir mesele değil, aynı zamanda İbrahimî dinler tarafından paylaşılan ilkeler ve değerlerin ortak noktalarını temel alan entelektüel, manevî ve zenginleştirici bir çabadır.

Yahudi-Müslüman diyalogu, Ortadoğu'daki çatışmanın bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve Yahudi-Hristiyan diyaloguna nazaran, henüz başlangıç halindedir. Her ne kadar bireysel ve kurumsal bazda bir takım olumlu faaliyetler olsa da Yahudi toplumu bugünkü şartlarda Müslümanlarla açık bir diyaloga henüz hazır değildir.

Yahudi-Müslüman diyalogunu güçleştiren bazı engeller vardır. Bunlar teolojik, siyasî, toplumsal ve ekonomik engeller; her iki din mensuplarının birbirlerini tanınamaktan kaynaklanan endişe, korku, güvensizlik, yanlış anlama, önyargılar, şüphe ve bilgi eksikliği; Yahudi toplumunun kendi içine kapanması, Yahudi ve Müslümanların birbirleriyle iletişim kuramaması vb. dir. Bu engeller, Yahudi-

Müslüman ilişkilerini, taraflar arasında işbirliği ve dinlerarası diyalogu olumsuz yönde etkilemektedir.

Yahudi-Müslüman diyalogunun önündeki başlıca engellerden biri de günümüzde Ortadoğu'da devam eden İsrail-Filistin çatışmasıdır. Bu çatışma, Yahudilerle Müslümanlar arasında güvensizlik ve kırınlık yaratmış; sonuç olarak Yahudi-Müslüman diyalogu bundan olumsuz etkilenmiştir.

İsrail-Filistin çatışması temelde siyasî bir mesele olup hem Yahudilerle Filistinliler arasındaki barışı, hem de dünya barışını tehdit etmekte, Yahudi-Müslüman diyalogunu zorlaştırmakta ve geniş tabanlı bir Yahudi-Müslüman diyalogunun kurulmasını engellemektedir. Fakat bu durum, taraflar arasında karşılıklı kültürel, toplumsal, siyasî vb. hususlarda işbirliğinin daha da geliştirilebilmesi için engel teşkil etmemektedir. Yahudi ve Müslüman toplulukların İsrail, İngiltere, Kanada, Amerika ve dünyanın çeşitli ülkelerinde dinlerarası diyalog ve işbirliği organizasyonları kurmaları, Ortadoğu'da gerçekleştirilen bazı barış çabaları ve yapılan anlaşmalar barışın mümkün olabileceğine işaret etmektedir.

Yahudilik açısından diyaloga baktığımız zaman Tevrat'a göre insanların hepsinin Adem'de kardeş ve Ademî olduğu fikri, diyalogun başlangıcı açısından önemlidir. Yine Yahudilerin kurtuluşu sadece kendi dinlerinde görmemeleri diyaloga açık olduklarını göstermekte, ancak Yahudi din bilginleri arasında dinlerarası diyaloga farklı yaklaşımlar dikkati çekmektedir. Bazı çağdaş Yahudi din bilginleri, dinlerarası diyaloga girmenin gerekli olduğunu savunmakta ve diyaloga olumlu yaklaşmakta; bazıları olumsuz yaklaşmakta ve bazıları da diyalog girişimlerine şüpheyile bakmaktadır. Hatta diyalogu savunmaları nedeniyle bazı Ortodoks Yahudi din bilginleri tarafından sapkınlıkla suçlananlar da vardır.

Yahudi mezheplerinin dinlerarası diyaloga yaklaşımları da farklılık göstermekte olup olumlu ve olumsuz görüşleri ihtiva etmektedir. Günümüzde Ortodoks Yahudiler, dinlerarası diyalogdan kaçınmakta ve dinlerarası diyaloga pek az katılmaktadırlar. Bazı Ortodoks Yahudiler ise dinlerarası diyaloga katılmayı reddetmektedirler. Ortodoks Yahudilerin çoğu, diğer dinlerin mensuplarıyla diyalog meydana getirecek herhangi bir gayrete aktif olarak karşı çıkmaktadırlar. Bu yüzden, İsrail'de Yahudi dinî liderlerin çoğu ve onların toplulukları diyaloga ilgisiz ve hatta dinlerarası diyalog anlayışına karşıdırlar. Dinlerarası diyalog faaliyetlerinde tam

olarak temsil edilenler, Yahudi düşüncesinin liberal kanadı ve bazı bireysel dinî liderlerdir.

Ortodoks Yahudilikten farklı olarak, Reformist, Yenidenyapılanmacı, Muhafazakar, Liberal, İlerlemeci Yahudi cemaatleri dinlerarası diyaloga olumlu yaklaşmaktadırlar. Diasporadaki Yahudilerin İslâm'a ve Müslümanlara yaklaşımı daha ılımlı olup diyalog faaliyetlerine katılmaktadırlar. Bir çok Reformist ve Muhafazakar Yahudi din bilgini Müslümanlarla diyaloga isteklidirler. Bununla birlikte, Yahudi-Müslüman diyalogu ile ilgili konularda girişimde bulunan Yahudi liderleri eleştiriye maruz kalmışlardır.

Günümüzde daha çok Yahudi-Hıristiyan diyalogu üzerinde durulduğu halde Yahudi-Müslüman diyalogundan pek bahsedilmediği görülmektedir. Bunun nedeni 1948'de İsrail devletinin kurulmasından sonra Yahudilerle Müslümanlar arasında ortaya çıkan gergin ilişkilerdir. Yahudiler ve Hıristiyanlar arasındaki diyalog açılımı, Yahudi-Müslüman diyalogu için umut verici bir bağlam sunmaktadır. Ortadoğu'da devam eden çatışmadan rahatsız olan bir çok Yahudi, Müslümanlarla diyalogu barışın sağlanması için bir araç olarak görmekte ve bu yaklaşım Yahudi toplumunun iki toplum arasında barışı getirmek için "bir şeyler yapma" arzusunu yansıtmaktadır.

Yahudi-Müslüman diyalogunun temini için her iki dinin mensupları arasındaki mevcut farklılıklar değil, diyaloga imkan verecek ortak noktalar esas alınmalıdır. Farklılıklar bir araya gelmeye ve diyaloga engel değildir. Farklılıklara rağmen, ortak noktalardan hareketle İsraililer ve Filistinliler arasında adil bir barışın sağlanması halinde Yahudilerin Araplara ve Müslümanlara karşı hissettikleri korku, kızgınlık ve önyargılar bir veya iki nesil sonra değişebilecek ve böylece gerçek bir diyalogun sağlanması için uygun bir zemin hazırlanmış olacaktır.

Göçmen, Akif, Yahudi-Müslüman Diyalogunun İmkânı, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Baki ADAM, 90 s.

ÖZET

Tezimizde Yahudilik açısından Yahudi-Müslüman diyalogunun mümkün olup olmadığını inceledik. Yahudiliğin İslâm'a ve Müslümanlara bakışı, olumlu ve olumsuz yaklaşımları birlikte ihtiva etmektedir. Yahudi din bilginleri, doktrin ve gelenek bakımından İslâm'ı Yahudiliğe daha yakın bulmakta, Nuh kanunlarına uyan Müslümanları Nuhîler kategorisinde kabul etmekte ve Müslümanların da kurtuluşa erecekleri görüşünü benimsemektedirler.

Yahudilik açısından Tevrat'a göre insanların hepsinin Adem'de kardeş ve Ademî olduğu fikri, diyalogun başlangıcı açısından önemlidir. Yahudilerin kurtuluşu sadece kendi dinlerinde görmemeleri diyaloga açık olduklarını göstermektedir. Bazı çağdaş Yahudi din bilginleri, dinlerarası diyaloga girmenin gerekli olduğunu savunmakta ve dinlerarası diyaloga olumlu yaklaşımakta; bazıları olumsuz yaklaşımakta ve bazıları da diyalog girişimlerine şüpheyile bakmaktadırlar.

Yahudilik açısından genel olarak Yahudilerle Yahudi olmayanlar, özel olarak Yahudilerle Müslümanlar arasında teolojik meselelerde dinlerarası diyalog mümkün değildir. Ancak ekonomik, sosyal, kültürel, bilimsel, ahlâk vb. seküler ve evrensel meselelerde diyalog imkan dahilindedir.

Yahudi-Müslüman diyalogunu güçleştiren bazı engeller vardır. Bunlar teolojik, siyasî, toplumsal ve ekonomik engeller; her iki din mensuplarının birbirlerini tanımamaktan kaynaklanan endişe, korku, güvensizlik, yanlış anlama, önyargılar, şüphe ve bilgi eksikliği; Yahudi toplumunun kendi içine kapanması, Yahudi ve Müslümanların birbirleriyle iletişim kuramaması vb. dir.

Yahudi mezheplerinin dinlerarası diyaloga yaklaşımları olumlu ve olumsuz görüşleri içinde barındırmaktadır. Günümüzde Ortodoks Yahudiler, dinlerarası diyalogdan kaçınmakta ve dinlerarası diyaloga pek az katılmaktadırlar. Ortodoks Yahudilikten farklı olarak, Reformist, Yenidenyapılanmacı, Muhafazakar, Liberal ve İlerlemeci Yahudi cemaatleri dinlerarası diyaloga olumlu yaklaşılmaktadırlar. Yahudi-Müslüman diyalogu ile ilgili konularda girişimde bulunan Yahudi liderleri eleştiriye maruz kalmışlardır.

Göçmen, Akif, The Possibility of Jewish-Muslim Dialogue, Master's Thesis, Advisor: Prof. Dr. Baki ADAM, 90 p.

ABSTRACT

In our thesis, we studied whether Jewish-Muslim dialogue is possible or not in terms of Judaism. View of Judaism to Islam and Muslims consists of positive and negative approaches together. The Jewish rabbis accept Islam closer to Judaism in terms of doctrine and tradition. They accept Muslims who observe to the Noahide Laws as Noahides and adopt the opinion of Muslims would reach the salvation.

According to Torah, the notion of being all of the people brothers at Adam and coming from him is important for the beginning of the interreligious dialogue or the interfaith dialogue in terms of Judaism. Jews do not believe the salvation is only in their religion and it shows that they are open to dialogue. Some modern Jewish rabbis advocate to the necessity of engaging to the interreligious dialogue and approach positively, some of them approach negatively and some of them approach to the dialogue initiatives with suspicion.

In terms of Judaism the interreligious dialogue between Jews and non-Jews and particularly Jews and Muslims is not possible generally on theological issues. But it is possible on secular and universal issues such as economical, social, cultural, scientific and moral etc.

There are some obstacles which makes the Jewish-Muslim dialogue difficult. These are theological, political, social and economical obstacles, anxiety, fear, mistrust, misunderstanding, prejudices, suspicion and lack of information of both sides about each other; the closure of Jewish community in its own, and not able to communicate Jews and Muslims with each other etc.

The approaches of Jewish denominations to the interreligious dialogue consist of positive and negative opinions. At the present day, Orthodox Jews have been avoiding the interreligious dialogue and have been seldom participating it. Unlike Orthodox Judaism, Reform, Reconstructionist, Conservative, Liberal and Progressive Jewish communities have positive approaches to the interreligious dialogue. Jewish leaders who venture into the fields of the Jewish-Muslim dialogue face criticism.

BİBLİYOGRAFYA

- ABRAMOVICH, Dvir, “Overcoming the Cultural Barriers of Conflict: Dialogue between Israelis and Palestinians, Jews and Muslims”, *Journal of Intercultural Studies*, Volume 26, Number 4, November 2005.
- ABU-NIMER, Mohammed, “Religion, Dialogue, and Non-Violent Actions in Palestinian-Israeli Conflict”, *International Journal of Politics, Culture and Society*, Volume 17, Number 3, Spring 2004.
- ADAM, Baki, “Musevilikte İnanç, İbadet, Dinî Yaşam ve Yahudiliğin İslâm’la Ortak Yönleri”, *Musevilerle 500 Yıl*, Editör: Burçin Erol, T.C. Turizm Bakanlığı, Ankara, 1992.
- _____, Baki, “Dinler Arası Diyalog”, *Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar*, MEB Yayınları, 1. baskı, İstanbul, 2000.
- _____, Baki, *Karşılaştırmalı Dinler Tarihi*, MEB Yayınları, 5. baskı, Ankara, 2006
- _____, Baki, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, Pınar Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 2002.
- _____, Baki, *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, Pınar Yayınları, 1. baskı, İstanbul, 2002.
- _____, Baki, “Yahudi Fundamentalizmi”, *İslâmiyat*, Cilt:10, Sayı:1, Ocak-Mart 2007.
- _____, Baki, “Yahudiliğin İslâm’a ve Hristiyanlığa Bakışı”, *Dinler Tarihi Araştırmaları I, (Sempozyum 1996)*, Ankara, 1998.
- AKGÜL Mehmet-ALBAYRAK Abdullah vd., *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi 12*, MEB Yayınları, 1. baskı, Ankara, 2008.
- ALATAR, Mohammed-SMITH Melinda-UMBREIT, Mark, “National Survey of Arab/Palestinian/Jewish Dialogue Groups”, *Center for Restorative Justice & Peacemaking School of Social Work*, College of Education & Human Development, University of Minnesota, USA, January 2004.
- ARKOUN, Mohammed, “New Perspectives For A Jewish-Christian-Muslim Dialogue”, *Muslims in Dialogue: The Evolution of a Dialogue*, Leonard Swidler (editor), The Edwin Mellen Press, Lewiston, New York, 1992.
- ATTIAS, Jean-Christophe-BENBASSA, Esther, *Paylaşılamayan Kutsal Topraklar ve İsrail*, Çeviren: Nihan Önel, İletişim Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 2002.

- AYDIN, Fuat, *Yahudilik*, İnsan Yayınları, 1. baskı, İstanbul, 2004.
- AYDIN, Mehmet, “Diyalog Açısından İlahî Dinlerin Birbirlerine Yaklaşımı”, *Uluslararası Avrupa Birliği Şûrası: Tebliğ ve Müzakereleri (II), (3-7 Mayıs 2000)*, DİB Yayınları, Ankara, 2000.
- BESALEL, Yusuf, *Yahudilik Ansiklopedisi*, Cilt I-II, Gözlem Yayınları, 1. baskı, İstanbul, 2001.
- BENDER, Jacob, “Jewish-Muslim Dialogue and the Value of Peace”.
http://theamericanmuslim.org/tam.php/features/articles/jewish_muslim_dialogue_and_the_value_of_peace/ (09.02.2009)
- BEVERSLUIS, Joel D., “Religious Institutions Engage in Dialogue”, *Sourcebook of the World’s Religions: An Interfaith Guide to Religion and Spirituality*, New World Library, 2000.
- BOASE, Roger Abdul Wahhab, “The Qur’anic Model of Religious Pluralism: its Relevance for Muslim-Jewish Relations Today”, Humayun Ansari-David Cesarani (Editors), *Muslim-Jewish Dialogue in a 21st Century World*, Centre for Minority Studies, History Department, Royal Holloway University of London, Egham, 2007.
- BOROWITZ, Eugene B., “The Need for Interfaith Theological Dialogue”, *A Celebration of the 40th Anniversary of Nostra Aetate The Intercultural Forum for Studies in Faith and Culture, The Interfaith Theological Forum, United States Conference of Catholic Bishops*, The Catholic University of America, March 10, 2005.
<http://www.huc.edu/faculty/faculty/pubs/borowitz3.shtml> (19.04.2009)
- BRILL, Alan, “A Tiny But Articulate Minority”, *Tradition*, Volume 41, Number 2, Summer 2008.
- CANAN, İbrahim, *Peygamberimizin Ehl-i Kitap İle Diyalogu*, Sufi Kitap, 1. baskı, İstanbul, 2006.
- ÇAĞLAYAN, Selin, *İsrail Sözlüğü*, İletişim Yayınları, 1. baskı, İstanbul, 2004.
- DEMİRCİ, Kürşat, *Yahudilik ve Dinî Çoğulculuk*, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2000.
- DURAN, Khalid, “Preparing for Dialogue: Islam”, Leonard Swidler, Khalid Duran, Reuven Firestone (Editors), *Triologue: Jews, Christians and Muslims in Dialogue*, Twenty-Third Publications, 2007.

- DOLEV, David-KAZMI, Salma, “Jewish-Muslim Dialogue in America: Challenges and Opportunities”, Center for Jewish-Muslim Relations.
http://www.jewishmuslim.org/articles/jewish_muslim_dialogue.html (18.04.2009)
- EMERICK, Yahiya J., *Complete Idiot’s Guide to Understanding Islam*, Alpha Books, Indianapolis, USA, 2001.
- FAROUKI, Suha Taji, “Thinking on the Jews”, Suha Taji-Farouki, Basheer M. Nafi (Editors), *Islamic Thought in the Twentieth Century*, I.B.Tauris & Company Ltd., 2004.
- FIRESTONE, Reuven, *Yahudiliği Anlamak İbrahim’in/Avraam’ın Çocukları*, Çeviren: Çağlayan Erendağ-Levent Kartal, Gözlem Yayınları, 1. baskı, İstanbul, 2004.
- GOFFMAN, Daniel, “Teaching Jewish History to the “Other” ”, *The History Teacher*, Volume 24, Number 2, February 1991.
- GRANATOOR, Gary M. Bretton-WEISS, Andrea L. (Editors), *Shalom/Salaam: A Resource for Jewish-Muslim Dialogue*, UAHC Press, New York, 1993.
- GRANATOOR, Gary M. Bretton, “The Need For Jewish-Muslim Dialogue”, Gary M. Bretton-Granatoor, Andrea L. Weiss (Editors), *Shalom/Salaam: A Resource for Jewish-Muslim Dialogue*, UAHC Press, New York, 1993.
- “Guide to Arab/Palestinian/Jewish Dialogue”, *Center for Restorative Justice & Peacemaking School of Social Work*, College of Education & Human Development, University of Minnesota, USA, April 2005.
http://cehd.umn.edu/ssw/rjp/Arab_Palestinian_Jewish_Project/Arab_Palestinian_Jewish_Dialogue_Guide.pdf (21.05.2009)
- GÜÇ, Ahmet, “2000’li Yıllarda İslâm ve Hristiyanlık Arasında Nasıl Bir İlişki Olmalıdır?”, *Günümüz Dinlerarası İlişkiler (Ders Notları)*, Bursa, 2000.
- _____, Ahmet, “İslâm ve Diğer Dinler”, *İslâm’a Giriş (Gençliğin İslâm Bilgisi)*, DİB Yayınları, 1. baskı, Ankara, 2006.
- GÜNAY, Tümer-KÜÇÜK, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, 3. baskı, Ankara, 1997.
- GÜNDÜZ, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara, 1998.
- HAMİDULLAH, Muhammed, *İslâm Peygamberi (I)*, Çeviren: Salih Tuğ, İrfan Yayınları, 5. baskı, İstanbul, 1993.

- HILTON, Michael, “Seven Paths to Peace”, *The Jewish Chronicle*, July 22, 2005.
<http://news.reformjudaism.org.uk/assembly-of-rabbis/seven-paths-to-peace.html> (18.11.2008)
- HIRSCH, Emil G-EISENSTEIN, J.D., “Gentile”, *The Jewish Encyclopedia*, Volume V., Funk & Wagnalls Company, USA, 1903.
- İbrahimî Dinlerin Diyalogu*, Editör: İsmail Râci Farukî, Çeviren: Mesut Karaşahan, Pınar Yayınları, 1. baskı, İstanbul, 1993.
- 2000 *İnanç ve Hoşgörü Çağında Dinler Toplantısı: Açılış Oturum ve Panel Konuşmaları: Tarsus Deklarasyonu*, Tarsus, 10–11 Mayıs 2000, Yayına Hazırlayan: Diyanet İşleri Başkanlığı APK Dairesi Başkanlığı Yönetimi Geliştirme Şubesi Müdürlüğü, Redaksiyon: Prof. Dr. Ömer Faruk Harman, DİB Yayınları, Ankara, 2002.
- Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit*, Kitabı Mukaddes Şirketi, 1. baskı, İstanbul, 2005.
- JACOBS, Louis, *The Jewish Religion: A Companion*, Oxford University Press, 1995.
- “Jewish Group: Turkey Promotes Dialogue”, *European Jewish Congress*, Tuesday, October 28, 2008.
http://www.eurojewcong.org/ejc/news.php?id_article=2961 (26.04.2009)
- KARAMAN, Fikret-KARAGÖZ, İsmail vd., “Dinler Arası Diyalog”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yayınları, Ankara, 2006.
- KARESH, Sara E.-HURVITZ, Mitchell M., “Conversion”, *Encyclopedia of Judaism*, J. Gordon Melton Series Editor, Facts On File Inc., An imprint of Infobase Publishing, New York, 2006.
- KATZEW, Jan, “From Other to Brother”, *Torah at the Center*, Volume 11, Number 3, Summer 2008, Kayıtz 5768.
http://www.usc.edu/schools/college/crcc/private/cmje/news/TATC_Aug2008.pdf (06.05.2009)
- KNOBEL, Peter, “These and Those Are the Words of the Living God”, *Torah at the Center*, Volume 11, Number 3, Summer 2008, Kayıtz 5768.
http://www.usc.edu/schools/college/crcc/private/cmje/news/TATC_Aug2008.pdf (06.05.2009)

- KORN, Eugene B., "The Man of Faith and Religious Dialogue: Revisiting "Confrontation", *Modern Judaism*, Volume 25, Number 3, October 2005.
- KRONISH, Ron-KRONISH, Amy "Is Jerusalem a Divided City", *Torah at the Center*, Volume 11, Number 3, Summer 2008, Kayitz 5768.
- KRONISH, Ron, "Forty Years Since The Second Vatican Council Central Challenges Facing Jewish-Christian Dialogue Today: A Jewish Point of View", *The Jewish-Christian Relations*, 10/01/2005.
- <http://www.jcrelations.net/en/index.php?id=2556&format=print#> (24.11.2008)
- Kur'an-ı Kerim Meâli*, Hazırlayanlar: Halil Altıntaş-Muzaffer Şahin, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. baskı, Ankara, 2005.
- LEWIS, Bernard, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, Çeviren: Bahadır Sina Şener, İmge Kitabevi, 1. Baskı, Ankara, 1996.
- "Mapping Reports of Jewish Muslim Dialogue in 5 European Countries", CEJI, July 2007. http://www.ceji.org/dialogue/Mapping_Reports_EN.pdf (11.04.2009)
- LUBARSKY, Sandra B., "Deep Religious Pluralism and Contemporary Jewish Thought", *Deep Religious Pluralism*, David Ray Griffin (editor), Westminster John Knox Press, Louisville, 2005.
- MAGONET, Jonathan, *Talking to The Other: Jewish Interfaith Dialogue with Christians and Muslims*, I.B. Tauris & Company Ltd., London, Great Britain, 2003.
- NEUSNER, Jacob, *A Rabbi Talks With Jesus*, McGill-Queen's University Press, Revised Edition, 2000.
- NOVAK, David, "The Covenant in Rabbinic Thought", Eugene B. Korn-John Pawlikowski (Editors), *Two Faiths, One Covenant?: Jewish And Christian Identity in the Presence of the Other*, Rowman & Littlefield Publishers Inc., 2004.
- ÖZDALGA, Haluk, "Türkiye'nin Büyük Adımı", *Zaman Gazetesi*, 28 Ocak 2009.
- ROSEN, David, "Dialogue in a New Millenium: Religious Identity and Encounter", *The Jerusalem Post*, Internet Edition, 2000.
- <http://info.jpost.com/2000/Supplements/Millennium/encounters1.html>. (22.11.2008)
- _____, David, "Orthodox Judaism and Jewish-Christian Dialogue",

- http://www.bc.edu/research/cjl/meta-elements/texts/center/conferences/soloveitchik/sol_rosen.htm (06.05.2008)
- _____, David, "Interreligious Dialogue and the Jewish-Christian Dialogue" Rome, January 17, 2007.
- <http://rabbidavidrosen.net/Articles/Christian-Jewish%20Relations/Interreligious%20Dialogue%20and%20the%20Jewish-Christian%20Dialogue%20Jan%202007.doc> (06.05.2009)
- ROSEN, David-MARKER, Richard-REICH, Seymour D., "Seek Peace and Pursue: It A Jewish Call to Muslim-Jewish Dialogue", *International Jewish Committee on Interreligious Consultations*.
- http://www.usc.edu/schools/college/crcc/private/cmje/news/Seek_Peace_and_Pursue_It_Final.pdf (24.11.2008)
- ROSENBLUM, Jonathan, "No to Interfaith Dialogue", *Baltimore Jewish Times*, December 5, 2003. <http://www.jewishmediaresources.com/article/658/> (06.04.2008)
- _____, Jonathan, "Interfaith Dialogue - Why Not", *Jerusalem Post*, January 2, 2004. <http://www.jewishmediaresources.com/article/664/> (06.04.2008)
- RUDIN, A. James, *A Jewish Guide to Interreligious Relations*, The American Jewish Committee, New York, 2005.
- RYNHOLD, Daniel, "The Philosophical Foundations of Soloveitchik's Critique of Interfaith Dialogue", *The Harvard Theological Review*, Volume 96, Number 1, January 2003.
- SAÇINTI, Ahmet, "İngiltere'de Dinler Arası Diyalog", (DİB Yayımlanmamış Çalışma Raporu), Ankara, 2005.
- SHAFFER, Carolyn, *Arab/Muslim-Jewish Dialogue in Montreal*, M.A. Thesis, Department of Religion, Concordia University, Montreal, Canada, 2006. http://www.usc.edu/schools/college/crcc/private/cmje/best_practice/Shaffer_thesis_final_april_2007.pdf (19.10.2008)
- SHAFIQ, Muhammad-ABU-NIMER, Mohammed (Editors), *Interfaith Dialogue: A Guide for Muslims*, The International Institute of Islamic Thought, 1st edition, Washington, D.C., 2007.

- SHAHAK, Israel-MEZVINSKY, Norton, *İsrail’de Yahudi Fundamentalizmi*, Çeviren: Ahmet Emin Dağ, Anka Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 2004.
- _____, Israel, *Yahudi Tarihi, Yahudi Dini*, Çeviren: Ahmet Emin Dağ, Anka Yayınları, 3. baskı, İstanbul, 2004.
- SHAMIR, Shimon, *Acceptance of the Other: Liberal Interpretations of Islam and Judaism in Egypt and Israel*, Oxford Centre for Hebrew and Jewish Studies, Great Britain, 2003.
- SHAMIR, Shlomo, “Jewish Group: Dialogue with Muslims More Urgent than Ties with Vatican”, *Haaretz Correspondent*, March 24, 2009.
- SIEGEL, Seymour “Musevilik Açısından Ulus-Devlet ve Sosyal Düzen”, *İbrahîmî Dinlerin Diyaloğu*, Editör: İsmail Râci Farukî, Çeviren: Mesut Karaşahan, Pınar Yayınları, 1. baskı, İstanbul, 1993.
- SOLOMON, Norman, “Towards a Jewish Theology of Trilateral Dialogue”, *Islam and Global Dialogue: Religious Pluralism and the Pursuit of Peace*, Roger Boase (editor), Ashgate Publishing Ltd., Great Britain, 2005.
- _____, Norman, “Muhammed from a Jewish Perspective”, *Abraham’s Children: Jews, Christians and Muslims in Conversation*, SOLOMON, Norman-HARRIES, Richard-WINTER, Tim (Editors), Continuum International Publishing Group, 2006.
- SOLOVEITCHIK, Joseph B., “Confrontation”, *Tradition*, Volume 6, Number 2, Spring-Summer 1964.
- SWIDLER, Leonard, *Cosmic Dance of Dialogue: The Age of Global Dialogue*, 2007.
- TAŞPINAR, İsmail, *Duvarın Öteki Yüzü/Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilikte Ahiret İnancı*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- “The Dialogue Dilemma”, *The Jewish Week*, November 14, 2007.
http://www.thejewishweek.com/viewArticle/c51_a1036/Editorial__Opinion/Editorial.html (17.11.2008)
- TWITE, Robin, “Interfaith Activity in Israel”, *The Israel Review of Arts and Letters*, 1 November 1999/109.
http://www.mfa.gov.il/MFA/MFAArchive/1990_1999/1999/11/Interfaith%20Activity%20in%20Israel (27.10.2008)

- ÜZÜM, Hamza, *Tevrat ve Talmud'a Göre Yahudi Olmayanların Statüsü*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1994.
- VALKENBERG, Pim, *Sharing Lights on the Way to God: Muslim-Christian Dialogue and Theology in the Context of Abrahamic Partnership*, Rodopi, Amsterdam & New York, 2006.
- WAARDENBURG, Jacques, "Christians, Muslims, Jews and Their Religions", *Islam and Christian-Muslim Relations*, Volume 15, Number 1, January 2004.
- _____, Jacques, *Muslims and Others: Relations in Context*, Walter de Gruyter, Berlin & New York, 2003.
- WEISS, Andrea L., "From Disease to Dialogue: An Introduction to Jewish-Muslim Dialogue", Gary M. Bretton-Granatoor, Andrea L. Weiss (Editors), *Shalom/Salaam: A Resource for Jewish-Muslim Dialogue*, UAHC Press, New York, 1993.
- WYSCHOGRD, Michael, "Musevilik Açısından İslâm ve Hristiyanlık", *İbrahîmî Dinlerin Diyalogu*, Editör: İsmail Râci Farukî, Çeviren: Mesut Karaşahan, Pınar Yayınları, 1. baskı, İstanbul, 1993.
- YAAKOV, Ariel, "American Judaism And Interfaith Dialogue", Dana Evan Kaplan (editor), *The Cambridge Companion to American Judaism*, Cambridge University Press, New York, 2005.
- YILMAZ, Mehmet, *MAFDAL: Radikal Sağın İsrail Dış Politikasına Etkisi*, Zaman Kitapları, 1. baskı, İstanbul, 2003.
- "Hahambaşı Rav İsak Haleva 6. Ortodoks Hahamlar Genel Assamblesi'ne Katıldı", *Şalom Gazetesi*, 25.01.2006.
- "Yahudi ve Arap Eğitimciler İstanbul'da Bir Araya Geldi", *Şalom Gazetesi*, 20.05.2009.

İnternet Kaynakları

- <http://www.woolfstitute.cam.ac.uk/cmjr/assets/pdf/Seek%20Peace%20and%20Pursue%20It%20-%20Final.pdf> (27.03.2009)
- http://english.icci.org.il/index.php?option=com_content&task=view&id=22&Itemid=63 (06.05.2009)

<http://www.josephinterfaithfoundation.org/dialogue>
<http://www.ceji.org/dialogue/index.php>
<http://www.abrahamsbridge.org/index.html>
<http://www.bostondialogue.org/>
<http://cjc.ca/template.php?action=itn&Story=453&CJC=cbc9bd13b9ba18498689d0900cf0d5c6>
<http://jewishmuslim.org/index.html>
<http://www.woolf institute.cam.ac.uk/cmjr/index.php>
<http://www.children-of-abraham.org/homePage.html>
<http://www.isna.net/Interfaith/pages/Children-of-Abraham.aspx>
<http://www.mfa.gov.il/MFA/MFA+events/Conferences/Israeli%20religious%20leaders%20establish%20joint%20council%2027-Jun-2007> (07.11.2008)
<http://www.Jewishorchester.org>
<http://www.rhul.ac.uk/History/Research/CSJM06/>
<http://www.interfaith-encounter.org/>
<http://www.rhul.ac.uk/History/Research/CSJM06/>
<http://www.interfaith-encounter.org/>
<http://www.ipso-jerusalem.org/>
<http://www.jerusalempeacemakers.org/>
http://www.jcua.org/site/PageServer?pagename=programs_jewmuslim
<http://www.jewishmuslimdialogue.org/>
<http://www.middleway.org/>
<http://www.interreligious.mosaica.org.il/english/>
<http://www.pluralism.org/research/profiles/display.php?profile=74256>
<http://www.usc.edu/schools/college/crcc/engagement/about/history.html>
<http://www.usc.edu/schools/college/crcc/engagement/resources/groups.html>
<http://www.oasisofpeace.org/>
<http://www.icci.org.il/>
<http://www.ajc.org/>
<http://www.worldjewishcongress.org/>